

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

V₂

-IN HONOREM DOINA BENEA-

Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie

Timișoara, 25 noiembrie 2017

JATEPress Kiadó
Szeged
2017

Editor: Sorin FORȚIU (cu mulțumiri pentru ajutorul punctual acordat lui Andrei STAVILĂ, Cristian OPREAN, Adrian CÎNTAR și Simona REGEP)

Coordonator: Dorel MICLE

DVD-ROM: Adrian CÎNTAR

WEB: Sorin FORȚIU și Claudiu TOMA

Coperta: Alice DUMITRAȘCU

Foto copertă: Tudor VREME-MOSER, <http://ideatm.ro/wordpress/>

Această lucrare a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

© ArheoVest, Timișoara, 2017

Președinte Lorena SMADU

www.arheovest.com

ISBN 978-963-315-358-1 (Összes/General)

ISBN 978-963-315-360-4 (II. kötet/volumul)

Avertisment: Acest volum digital este o imagine cât se poate de fidelă a celui tipărit.

Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate autorilor.

DVD-ROMul conține contribuțiile în varianta color precum și imaginile la rezoluția maximă trimisă de autor.

STUDIUL ASUPRA CIRCULAȚIEI MONETARE ROMANE DIN CASTRUL DE LA *TIBISCUM*

*Cosmin Matei**

* Centrul de Studii de Istorie și Arheologie “*Constantin Daicoviciu*” din Timișoara,
ardaric69@yahoo.com

Abstract. The archaeological research that took place within the Roman fort *Tibiscum* brought to light a significant number of coins belonging to the Roman period. The numismatic analysis followed by the interpretation of these coins in an economical and political context contributes to a better understanding of the monetary circulation in the military environment of the auxiliary garrisons in the Province of Roman Dacia.

Keywords: Roman monetary circulation, auxiliary fort, *Tibiscum*, Dacia.

Studiul de față constituie dezvoltarea unui fragment din teza mea de doctorat, realizată sub coordonarea prof. univ. emerit Doina BENEĂ și susținută în anul 2013 la Universitatea de Vest din Timișoara, care a și fost publicată doi ani mai târziu.

Până în anul 2011, în castrul de trupe auxiliare de la *Tibiscum* au fost descoperite izolat un număr de 120 piese monetare romane¹.

1. Catalogul descoperirilor monetare²

HADRIANVS pentru Sabina; D; d=17,93×15,91 mm; g=30 gr; ax=6; stare conservare: foarte bine păstrată; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2013, caroul 6–7, adâncime 1,30 m; Av: SABINA AVGVSTA; Rv: IVNONI REGINAE; atelier monetar: Roma; an emiterie: post 128–137 dHr; RIC II, nr. 395a; l.p.: depozit tranzit Centrul de Studii de Istorie și Arheologie “*Constantin Daicoviciu*” din Timișoara (CSIATim); nr. inv. temporar: 156/2013; inedit.

HADRIANVS; As; d=26,15×24,87 mm; g=10,0 gr; ax=6/7; stare conservare: relativ rău păstrată, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2012, din pământul aruncat; Av: IMP [CAES DIVI TR P]A[RTH F] DIVI N[ER NEP TRAIANO HADRIANO AVG]; Rv: [PONT] MAX TR POT CO[S II];
S [C]

¹ Fără a avea acces la piesele monetare păstrate în colecția Muzeului din Caransebeș, decât cele publicate deja. Pentru analiza monedelor descoperite la *Tibiscum* *vide* Matei, 2015 (în lucrare au fost analizate monedele găsite până în anul 2011). La acestea se adaugă piesele monetare găsite în castru pe parcursul campaniilor arheologice care au avut loc în anii 2012 și 2013.

² Pentru monedele găsite până în anul 2011, inclusiv, catalogul nu conține axa Rv față de Av, diametrul, greutatea, nr. inv., anul descoperirii, contextul arheologic (pentru aceste informații *vide* Matei, 2015, p. 41-78).

an emitere: 118 dHr; RIC II, nr. 546a; l.p.: depozit tranzit CSIATim; nr. inv. temporar: 113/2012; inedit.

HADRIANVS; HS; d=13 mm; g=23,7 gr; ax=6; stare conservare: mediocră, tocită, ștearsă, parțial ilizibilă; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2013, caroul 5, adâncime 1,35 m; Av: [IMP CAESAR TR]AIAN H-AD[RIANVS AVG]; Rv: [P M TR P COS III] / S – C; atelier monetar: Roma; an emitere: 121 dHr; RIC II, nr. 610c; l.p.: depozit tranzit CSIATim; nr. inv. temporar: 158/2013; inedit.

HADRIANVS; As; d=27,14×27,56 mm; g=10,7 gr; ax=7; stare conservare: mediocră, corodată, tocită, parțial ilizibilă; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2013, caroul 6–7, adâncime 1,30 m; Av: [HADRI]AN[V]S A[VG]VSTVS]; Rv: [C]OS [I]I[I] / S – C; atelier monetar: Roma; an emitere: 125–128; RIC II, nr. 669d; sau Av: [HADRI]AN[V]S A[VG]VSTVS]; Rv: [C]OS [I]I[I] / S – C; atelier monetar: Roma; an emitere: 128–132; RIC II, nr. 975c; l.p.: depozit tranzit CSIATim; nr. inv. temporar: 155/2013; inedit.

ANTONINVS PIVS (?); D(s); d=17,26×18,89 mm; g=1,7 gr; ax=?; stare conservare: foarte rău păstrată, pelicula de argint aproape dispărută, Rv depuneri pietrificate, corodată; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2013, caroul 2–3, adâncime 1,65 m; Av: ANTONINVS [.....]; Rv: [.....]O sau D.....]; atelier monetar: ?; an emitere: 139 dHr ?; l.p.: depozit tranzit CSIATim; nr. inv. temporar: 159/2013; inedit.

Emitent: ?; AE; d=26,06×25,44 mm; g=9,1 gr; ax=?; stare conservare: rău păstrată, corodată, ștearsă, ilizibilă; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2012, caroul 15–16, adâncime 1,50 m; Av: [.....]; Rv: [.....]; atelier monetar: ?; an emitere: ?; nedeterminată; l.p.: depozit tranzit CSIATim; nr. inv. temporar: 114/2012; inedit.

Emitent: ?; nominal: AE; d=24,57×19,98 mm; g=2,2 gr; ax=?; stare conservare: fragment, trecută prin foc, foarte rău păstrată, foarte fragilă; loc descoperire: castrul mare, secțiunea S1/2013, caroul 3–4, adâncime 1,58 m; Av: [.....]; Rv: [.....]; atelier monetar: ?; an emitere: ?; nedeterminată; l.p.: depozit tranzit CSIATim; fără nr. inventar (28.07.2013); inedit.

Tab. 1. Repartiția pieselor monetare în funcție de emitenți, nominale și ateliere monetare.

an emitere	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
Monede republicane				
?	D	Roma	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 41
Monede imperiale				
TIBERIVS				
14–37	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 41
VESPASIANVS				
70	D	Roma	RIC II, 9	Matei, 2015, p. 42
69–79	HS	?	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 42
69–79	Dp	?	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 42

an emiterc	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
------------	---------	------------	-----------	--------------

TITVS: Domitianus (Caesar)

80–81	HS	Roma	RIC II, 158 sau 158(b)	Matei, 2015, p. 42
-------	----	------	------------------------	--------------------

DOMITIANVS

81–96	D	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Bălănescu, Rogozea, 1986, p. 222; Matei, 2015, p. 44
81–96	D	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Bălănescu, Rogozea, 1986, p. 222; Matei, 2015, p. 44
92–94	HS	Roma	RIC II, 403	Matei, 2015, p. 43
81–98	Dp	Roma sau <i>Lugdunum</i>	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 44
81–96	Sem	Roma	–	Matei, 2015, p. 43
81–96	As	?	–	Matei, 2015, p. 43-44

NERVA

96–98	Dp	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 45
96–97	As	Roma	RIC II, 60 sau 83 sau 98	Matei, 2015, p. 45

TRAIANVS

103–111	D	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 47
112–117	D	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 47
112–117	D	Roma	BMC IV, 707	Bălănescu, Rogozea, 1986, p. 222; Matei, 2015, p. 47-48
98–117	D	Roma	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 107; Matei, 2015, p. 51
98–117	D	Roma	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 107; Matei, 2015, p. 51
103–111	D(s)	Roma	RIC II, 122	Matei, 2015, p. 47
98–117	D(s)	Roma	–	Matei, 2015, p. 50
103–111	HS	Roma	RIC II, 503	Matei, 2015, p. 46
98–117	HS	Roma	–	Matei, 2015, p. 48-49
114–117	Dp	Roma	RIC II, 665	Matei, 2015, p. 48
98–117	Dp	Roma	–	Matei, 2015, p. 49
98–117	Dp	Roma	–	Matei, 2015, p. 48
98–117	Dp	Roma	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 50
103	As	Roma	RIC II, 489	Matei, 2015, p. 45
103–111	As	Roma	RIC II, 483 sau 486	Matei, 2015, p. 46
98–117	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 49
98–117	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 49-50
98–117	AE	?	–	Bălănescu, Rogozea, 1986, p. 220; Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 50
98–117	AE	?	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 107; Matei, 2015, p. 51

an emiter	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
-----------	---------	------------	-----------	--------------

HADRIANVS

134–138	D	Roma	BMC III, 837	Bălănescu, Rogoza, 1986, p. 220; Petrescu, Rogoza, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 52
117–138	HS	Roma	–	Matei, 2015, p. 52-53
121	HS	Roma	RIC II, 610c	Inedit
117–138	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 53
117–138	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 53-54
118	As	Roma	RIC II, 546a	Inedit
125–128 sau 128–132	As	Roma	RIC II 669d sau 975c	Inedit
125–128 sau 134–138	As	Roma	cf. RIC II, 669 sau 679 sau 975	Matei, 2015, p. 51-52
117–138	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 52
117–138	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 53

HADRIANVS: Sabina

post 128–137	D	Roma	RIC II, 395a	Inedit
--------------	---	------	--------------	--------

ANTONINVS PIVS

145–161	D	Roma	BMC IV, 530	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Bălănescu, Rogoza, 1986, p. 222; Matei, 2015, p. 54-55
149–150	D	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 418; Bălănescu, Rogoza, 1986, p. 222; Matei, 2015, p. 55
140–142	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 54
post 139 ?	D(s)	?	–	Inedit
142	HS	Roma	RIC III, 600	Matei, 2015, p. 54
156–157	Dp	Roma	RIC III, 970	Matei, 2015, p. 55-56
138–161	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 56
138–161	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 56

ANTONINVS PIVS: Marcus Aurelius (Caesar)

146–161	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 55
---------	----	------	---	--------------------

MARCVS AVRELIVS: Faustina II

161–180	Dp	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 56
161–180	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 57

COMMODVS

177	HS	Roma	RIC III, 1577	Matei, 2015, p. 57
-----	----	------	---------------	--------------------

SEPTIMIVS SEVERVS

198–202	D	<i>Laodiceea ad Mare</i>	RIC IV/1, 497(a)	Matei, 2015, p. 57
---------	---	--------------------------	---------------------	--------------------

an emiterere	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
--------------	---------	------------	-----------	--------------

SEPTIMIUS SEVERVS: Caracalla

200	D	Roma	BMC V, 179	Bălănescu, Rogozea, 1986, p. 220; Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 58
-----	---	------	------------	---

SEPTIMIUS SEVERVS: Iulia Domna

196–211 sau 196–202	D(s)	Roma sau <i>Laodiceea ad Mare</i>	RIC IV/1, 574 sau 643	Matei, 2015, p. 58
196–211 sau 196–202	D	Roma sau <i>Laodiceea ad Mare</i>	RIC IV/1, 574 sau 643	Matei, 2015, p. 58-59

CARACALLA

196–198	D	Roma	cf. RIC IV/1, 13(a)	Matei, 2015, p. 59
201–206	D(s)	Roma	RIC IV/1, 135	Matei, 2015, p. 59
201–209	D(s)	Roma	RIC IV/1, 127 sau 134 ori 135	Matei, 2015, p. 60
211–216	AE	?	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 61

CARACALLA: Plautilla

202–205	D	Roma	cf. RIC IV/1, 361	Matei, 2015, p. 60
---------	---	------	----------------------	--------------------

CARACALLA: Iulia Domna

215–216	Ant	Roma	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 60
---------	-----	------	---	---

ELAGABALVS: Severus Alexander (Caesar)

221	D	Roma	RIC IV/2, 2	Matei, 2015, p. 61
-----	---	------	-------------	--------------------

SEVERVS ALEXANDER

222	D	<i>Antiohia</i>	RIC IV/2, 263	Matei, 2015, p. 61
223	D	Roma	RIC IV/2, 27	Matei, 2015, p. 62
222–235	D	<i>Antiohia</i>	RIC IV/2, 294	Matei, 2015, p. 63
222–235	D	Roma sau <i>Antiohia</i>	–	Petrescu, Rogozea, 1990, p. 122; Matei, 2015, p. 63
232–233	AE civ.	<i>Nicaea</i>	cf. Mionnet, suppl. V, 795- 798, p. 138- 139	Matei, 2015, p. 62
231–233	AE civ.	<i>Nicaea</i>	<i>vide</i> ³	Matei, 2015, p. 62

SEVERVS ALEXANDER: Iulia Mamaea

222–235	D	Roma sau <i>Antiohia</i>	–	Bona, Petrovsky, Petrovsky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 63
---------	---	-----------------------------	---	---

GORDIANVS III

239	Ant	Roma	RIC IV/3, 15	Matei, 2015, p. 63-64
243–244	Ant	Roma	cf. RIC IV/3, 143	Matei, 2015, p. 64

³ http://wildwinds.com/coins/ric/severus_alexander/i.html (17.09.2017).

an emiter	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
-----------	---------	------------	-----------	--------------

PHILIPPVS ARABS

248	HS	<i>Apulum</i> sau UTS	Martin, 2.64	Matei, 2015, p. 64
248	HS	<i>Apulum</i> sau UTS	Martin, 2.57	Matei, 2015, p. 65
249	HS	<i>Apulum</i> sau UTS	Martin, 2.67.9	Matei, 2015, p. 65-66
248	Dp	<i>Apulum</i> sau UTS	Martin, 2.52.1	Matei, 2015, p. 65

TRAIANVS DECIVS

251	Dp	<i>Viminacium</i>	Martin, 3.06.1	Matei, 2015, p. 66
-----	----	-------------------	----------------	--------------------

TRAIANVS DECIVS: Herennia Etruscilla

249–251	Ant	Roma	RIC IV/3, 58(b)	Matei, 2015, p. 67
---------	-----	------	-----------------	--------------------

TRAIANVS DECIVS: Herennius Etruscus

251	HS	<i>Viminacium</i>	Martin, 3.42.1	Matei, 2015, p. 66
-----	----	-------------------	----------------	--------------------

TRAIANVS DECIVS: Hostilianus

251	HS	<i>Viminacium</i>	Martin, 4.09.7 sau 4.09.8	Matei, 2015, p. 67
-----	----	-------------------	---------------------------	--------------------

TREBONIANVS GALLVS

251–253	Ant	Roma	RIC IV/3, 34A	Matei, 2015, p. 67-68
252–253	HS	<i>Viminacium</i>	Martin, 5.15.1	Matei, 2015, p. 68

AEMILIANVS

253	HS	<i>Apulum</i> sau UTS	Martin, 6.54.1	Matei, 2015, p. 68
-----	----	-----------------------	----------------	--------------------

VALERIANVS I

253–254	Ant	<i>Antiohia</i>	RIC V/1, 292 sau 293	Matei, 2015, pp. 68-69
259	Ant	<i>Mediolanum</i>	RIC V/1, 261	Matei, 2015, p. 69

GALLIENVS: Salonina ?

260–268 ?	Dr ?	oraș de origine elenistică	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 69
-----------	------	----------------------------	---	--

CONSTANS

348–350	AE 2	<i>Siscia</i>	RIC VIII, 198 sau 199	Matei, 2015, p. 70
---------	------	---------------	-----------------------	--------------------

Monede neidentificate

sec. III dHr (?)	Ant (?)	?	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 420; Matei, 2015, p. 70
sec. III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 70
sec. III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 70-71
sec. III dHr (post 215)	Ant	?	–	Matei, 2015, p. 71

an emiter	nominal	at. monet.	referință	bibliografie
sec. III dHr (post 215)	Ant	?	–	Matei, 2015, p. 71
239-255	HS	<i>Viminacium</i>	–	Matei, 2015, p. 72
sec. III dHr	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 73
sec. III dHr (post 215)	Ant	?	–	Matei, 2015, p. 75
193–235	AE	?	–	Matei, 2015, p. 76
sec. I–III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 74
sec. I–III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 74
sec. I–III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 75
sec. I–III dHr	D(s)	?	–	Matei, 2015, p. 75
sec. I–III dHr	As	?	–	Matei, 2015, p. 72
sec. I–III dHr	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 72-73
sec. I–III dHr	As	?	–	Matei, 2015, p. 73
sec. I–III dHr	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 73-74
sec. I–III dHr	As	Roma	–	Matei, 2015, p. 77
sec. I–III dHr	AE civ.	<i>Nicaea</i>	–	Matei, 2015, p. 76
sec. I–III dHr	AE	?	–	Matei, 2015, p. 71-72
sec. I–III dHr	AE	?	–	Matei, 2015, p. 74
sec. I–III dHr	AE	?	–	Matei, 2015, p. 76
sec. I–III dHr	AE	?	–	Matei, 2015, p. 76-77
sec. I–III dHr	AE	Roma	–	Matei, 2015, p. 77
?	AE	?	–	Bona, Petrovszky, Petrovszky, 1983, p. 418; Matei, 2015, p. 77-78
?	AE	?	–	Inedit
?	AE	?	–	Inedit
?	AE	?	–	Petrescu, Rogozea, 1990, 122; Matei, 2015, p. 78
?	AE	?	–	Petrescu, Rogozea, 1990, 122; Matei, 2015, p. 78

2. Comentariu istoric

Din analiza cronologică a monedelor descoperite în castrul de la *Tibiscum* se poate observa că cea mai veche monedă este un denar republican, iar cea mai recentă este un AE 2 emis în perioada 348–350 în timpul domniei lui Constans.

O singură piesă aparține epocii republicane, restul fiind reprezentate de piese monetare din timpul imperiului. Monedele imperiale aparțin unui număr de 22 de împărați romani, începând cu Tiberius și sfârșind cu Constans.

Astfel, numărul cel mai mare de monede aparține lui Traianus, cu 19 piese; apoi urmează Hadrianus cu 11 piese, Antoninus Pius cu 9 piese; urmează Severus Alexander, fiecare cu 7 piese; Domitianus și Caracalla, fiecare cu 6 piese; Septimius Severus, Philippus Arabs, Traianus Decius, fiecare cu 4 piese; Vespasianus cu 3 piese; Nerva, Marcus Aurelius, Gordianus III, Trebonianus Gallus, Valerianus I, fiecare cu 2 piese; epoca republicană, o piesă; Tiberius, Titus, Commodus, Elagabalus, Aemilianus, Gallienus, Constans, fiecare cu o piesă; 29 de piese monetare au emitenți neidentificați (**Fig. 1**).

Monede republicane → un denar; denarii republicani se bucurau de o mare apreciere, acest lucru datorându-se valorii intrinseci a metalului din care aceștia erau

bătuți, prezența acestui denar în castru putând fi explicată prin faptul că aceste monede au circulat pe piață o vreme îndelungată datorită argintului de o mai bună calitate și a greutateii mai mari pe care o aveau față de denarii emiși după anul 106 dHr, frecvent metalul prețios al acestor denari fiind utilizat de bijutieri pentru fabricarea bijuteriilor⁴.

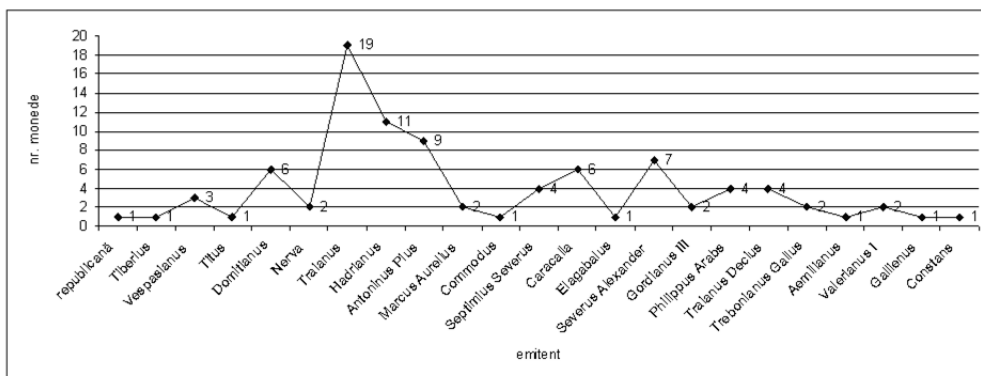

Fig. 1. Diagrama descoperirilor de monedă izolată în castrul de la Tibiscum în funcție de emitenți.

Monede romane emise în sec. I dHr (Tiberius – Nerva) → 13 monede; monedele emise în perioada anterioară cuceririi regatului dacic, probabil au intrat în Dacia în timpul războaielor de cucerire și în anii imediat următori⁵, când în nou creată provincie au fost cantonate cel mai mare număr de trupe romane prezente la un moment dat în partea de nord a Dunării⁶. Denarii emiși în acest interval cronologic (3 monede) pot fi monede rămase în circulație, într-o proporție mai mică, din circulația monetară a regatului dacic sau, mult mai probabil aceste monede au fost aduse de unitățile militare romane cantonate în castru, după anul 106, menținerea lor pe piața monetară datorându-se procentului mare de argint conținut. Monedele de bronz și cupru emise în acest interval de timp (10 monede) au ajuns aici aduse de soldații romani, menținerea lor în circulație un interval de timp destul de îndelungat indicând faptul că a existat un intens comerț mărunț între trupele din castru și așezarea adiacentă, comerț care necesita monedă de bronz⁷.

Monede romane emise în secolul II dHr – emise în timpul dinastiei Antoninilor → 42 monede; monedele descoperite izolat în castrul de la Tibiscum și emise în timpul Antoninilor constituie fondul monetar cel mai mare, comparativ cu celelalte epoci romane. Cele mai multe monede provin de la Traianus – 19 monede, urmează apoi Hadrianus – 11 monede, Antoninus Pius – 9 monede, Marcus Aurelius – 2 monede, Commodus – o monedă. Circulația monetară cea mai intensă, în castrul tibiscens, pentru această perioadă a avut loc în timpul împăratului Traianus (o monedă/an), urmează

⁴ Dudău, 2006, p. 37.

⁵ Dudău, 2006, p. 38.

⁶ Petolescu, 1995, p. 58-60.

⁷ Dudău, 2006, p. 40.

apoi Hadrianus (0,523 monede/an), Antoninus Pius (0,391 monede/an), Marcus Aurelius (0,105 monede/an), Commodus (0,083 monede/an).

Numărul mare de monede emise de Traianus și descoperite izolat în castru își are explicația în faptul că aici au staționat numeroase unități militare romane, o parte dintre acestea fiind retrase de la *Tibiscum* și relocate în alte castre după pacificarea totală a Daciei. De altfel, situația nu este singulară, în primii ani după cucerirea Daciei, până la pacificarea deplină a teritoriului nou cucerit, în provincie rămânând mai multe legiuni și trupe auxiliare⁸. Legiunile I Adiutrix, III Flavia felix și XIII Gemina, care au rămas în Dacia în anii imediat următori cuceririi⁹ și cele 40–50 unități militare auxiliare¹⁰ au fost principalul furnizor de monedă pentru provincie în această perioadă. De asemenea, nu trebuie uitat faptul că perioada anilor 106–117 a fost o perioadă lipsită de evenimente militare, deci propice circulației monetare.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Hadrianus se observă o scădere destul de mare atât a numărului de monede (11 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,523 monede/an). Acest regres se datorează conflictului cu sarmații roxolani și iazigi și cu dacii liberi, din anii 117/118 dHr¹¹, dar și probabil faptului că după pacificarea granițelor Hadrianus nu a mai acordat o importanță deosebită provinciei. În urma conflictului cu iazigi, la *Tibiscum* se constată incendierea castrului mic de pământ și a mai multor clădiri din *vicus*¹².

La monedele emise în timpul lui Antoninus Pius tendința descrescătoare se menține, scade atât numărul de monede (9 monede), cât și intensitatea circulației monetare (0,391 monede/an). În timpul domniei acestuia nu au fost consemnate, cu mici excepții, evenimente militare în zonă și în provincia Dacia, în general. Perioada domniei lui Antoninus Pius a fost o perioadă liniștită, cu toate că în ultimii ani ai domniei lui (155/156–157) au avut loc violente ciocniri armate la granițele provinciei cu sarmații iazigi și cu dacii liberi¹³. În scop preventiv, ca urmare a acestor evenimente, la *Tibiscum* se constată refacerea castrului și aducerea unei noi unități militare auxiliare¹⁴ (*Mauri equites*). Aducerea acestora a dus la sporirea (dar nu cu mult) cantității de numerar necesar pentru plata soldelor trupelor romane din castrul de la *Tibiscum*.

În cazul monedelor emise în timpul domniei lui Marcus Aurelius se observă o scădere bruscă atât a numărului de monede (2 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,105 monede/an). Există mai mulți factori care au dus la această scădere a circulației monetare față de perioada predecesorului său. Războaiele marcomanice, care

⁸ Clauss, 2001, p. 139.

⁹ Macrea, 1969, p. 31; Cizek, 1980, p. 304; Petolescu, 2000, p. 178.

¹⁰ Cizek, 1980, p. 304.

¹¹ Macrea, 1969, p. 43–44; Tudor, 1974, p. 63, 70, 72; Benea, 1983, p. 158; Tudor, 1987, p. 27–28; Clauss, 2001, p. 143; Cizek, 2002, p. 472; Birley, 2007, p. 104, 106.

¹² Benea, Bona, 1994, p. 19, 32, 62; Benea, 2011, p. 155.

¹³ Macrea, 1969, p. 55, 59; Tudor, 1974, p. 99; Benea, Bona, 1994, p. 20, 38; Benea, 2010, p. 162–168.

¹⁴ Benea, Bona, 1994, p. 20, 38.

au durat aproape două decenii, au afectat profund Imperiul¹⁵, provincia Dacia, în primele faze ale acestor războaie, suferind direct în urma incursiunilor barbare¹⁶. În această perioadă, castrul de la *Tibiscum* a suferit grave distrugerii provocate de iazigi¹⁷, iar în așezarea civilă s-a constatat distrugerea prin incendiere a mai multor clădiri¹⁸. Alți factori care au avut impact negativ asupra circulației monetare din castrul de la *Tibiscum* au fost dificultatea aprovizionării cu monedă a zonei¹⁹ și politica monetară pe care Marcus Aurelius a fost nevoit să o adopte²⁰ din cauza războaielor marcomanice.

În timpul domniei lui Commodus tendința de scădere se menține atât în ceea ce privește numărul de monede (o monedă), cât și a intensității circulației monetare (0,083 monede/an). Situația se datorează nu atât evenimentelor militare de mai mică amploare care au avut loc la granițele provinciei²¹ (pentru comemorarea acestor succese militare au fost emise în anii 180, 182, 184 noi serii monetare²²), cât mai ales din cauza războaielor marcomanice recent încheiate și a epidemiei de ciumă, care începuse încă din timpul lui Marcus Aurelius și a durat aproape un sfert de secol. La acestea se mai adaugă și politica deflaționistă pe care Commodus a adoptat-o²³. Acești factori au cauzat înrăutățirea generală a situației economice din Imperiu²⁴, înrăutățire reflectată și în circulația monetară din castrul tibiscens.

Monede romane emise în sec. III dHr – emise în timpul dinastiei Severilor (193–235 dHr) → 19 monede; particularitățile acestei perioade constau în faptul că intrările de monedă în castrul de la *Tibiscum* reprezintă al doilea vârf ca mărime după cel din timpul Antoninilor, acum apare un nou nominal de argint (antoninianul), iar numărul monedelor de argint descoperite izolat în castru îl depășește pe cel al celor de bronz.

În acest interval cronologic predomină monedele emise de Severus Alexander – 7 monede, urmează apoi Caracalla – 6 monede, Septimius Severus – 4 monede, Elagabalus – o monedă, împărat dinastia severiană (fără a putea preciza cine) – o monedă.

Circulația monetară cea mai intensă, pentru această perioadă, se constată pentru monedele emise de Caracalla (o monedă/an), urmează apoi Severus Alexander (0,538 monede/an), Elagabalus (0,25 monede/an), Septimius Severus (0,222 monede /an).

Cele 4 monede emise de Septimius Severus și descoperite izolat în castrul de

¹⁵ Macrea, 1969, p. 61-77; Tudor, 1974, p. 111-116; Benea, Bona, 1994, p. 20-21; Clauss, 2001, p. 173-175, 177-178; Cizek, 2002, p. 473-474; Husar, 2002, p. 384-385, 388, 389-397; Musset, 2002, p. 96.

¹⁶ Macrea, 1969, p. 61, 62, 69-71; Tudor, 1974, p. 112, 114, 121; Benea, Bona, 1994, p. 21; Husar, 2002, p. 386-389, 391-395.

¹⁷ Moga, Benea, 1978/1979, p. 136, 137; Benea, Bona, 1994, p. 21; Husar, 2002, p. 386, 391.

¹⁸ Benea, Bona, 1994, p. 21-22, 62.

¹⁹ Găzdac, 2002, p. 98.

²⁰ Dudău, 2006, p. 43.

²¹ Macrea, 1969, p. 76-77; Tudor, 1974, p. 137; Suciu, 2000, p. 130-133; Husar, 2002, p. 402; Benea, 2013, p. 79-82.

²² RIC III, p. 356-358, 365.

²³ Dudău, 2006, p. 5.

²⁴ Clauss, 2001, p. 186.

la *Tibiscum* reprezintă o creștere față de numărul monedelor emise de ultimii doi împărați ai dinstiei Antoninilor și descoperite izolat în castru, acest lucru indicând o perioadă mai stabilă, lipsită de evenimente dramatice (cel puțin în această parte a Imperiului).

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Caracalla se observă o creștere atât a numărului de monede (6 monede), cât și a intensității circulației monetare (o monedă/an), acest lucru indicând perpetuarea perioadei de stabilitate din timpul predecesorului său. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că intensitatea mai crescută a circulației monetare se datorează în bună măsură și faptului că anii de domnie ai lui Caracalla sunt mult mai puțini față de cei ai domniei lui Septimius Severus.

În cazul monedelor emise în timpul domniei lui Elagabalus apare o scădere a numărului de monede (o monedă), cât și a intensității circulației monetare (0,25 monede/an).

La monedele emise de Severus Alexander se constată o creștere atât a numărului de monede (7 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,538 monede/an), acest lucru indicând o perioadă liniștită lipsită de evenimente dramatice pentru această zonă.

Descoperirea în castru a celor 19 monede emise de împărații dinastiei severiene denotă un interval cronologic relativ stabil, cu o circulație monetară relativ intensă, dar în același timp numărul de aproape patru ori mai mare de monede de argint față de cel al monedelor de bronz descoperite izolat în castru, indică fenomenul inflaționist și de devalorizare monetară apărut încă de la începutul secolului III, fenomen ce mai apoi se va concretiza prin criza economică cronică ce v-a afecta Imperiul pe parcursul acestui secol.

Monede romane emise în perioada anarhiei militare (235–275 dHr) → 16 monede; numărul acestor monede și nominalul lor indică pentru această perioadă o cantitate mare de numerar aruncată pe piață, mai ales pentru plata armatei și deci o inflație mult sporită, galopantă.

În acest interval de timp predomină monedele emise de Philippus Arabs (4 monede) și cele emise de Traianus Decius (4 monede), urmează apoi cele emise de Gordianus III, Trebonianus Gallus, Valerianus I (fiecare cu 2 monede), apoi cele emise de Aemilianus și Gallienus (fiecare cu o monedă).

Pentru monedele emise de Gordianus III se observă o scădere atât a numărului de monede (2 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,333 monede/an). În timpul domniei acestuia, începând cu anul 239 dHr, apar pe piața monetară monedele de tip PMS COL VIM emise la *Viminacium*, emisiuni monetare ce vor apărea până în anul 255 dHr²⁵.

Se observă o tendință crescătoare atât a numărului de monede (4 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,8 monede/an) în cazul monedelor emise de Philippus Arabs. Perioada domniei lui Philippus Arabs cu toate că nu a fost una liniștită, Dacia fiind supusă incursiunilor barbare²⁶, se observă o creștere a numărului de monede

²⁵ Martin, 1992, p. 13; Biró-Sey, 2002, p. 102-103.

²⁶ Opreanu, 1998, p. 89-91.

și a intensității circulației monetare, această creștere datorându-se politicii monetare pe care împăratul a aplicat-o în Dacia²⁷, adică a deschiderii atelierului monetar de la *Apulum*²⁸ sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*²⁹, care a aprovizionat cu monedă de bronz în principal provincia Dacia³⁰, dar și a faptului că în zona Dunării de Jos au fost concentrate un număr mare de trupe pentru a face față atacurilor barbare, dislocarea acestor trupe în zonele amenințate fiind întreținută de fluxuri continue de numerar ce proveneau de la atelierul monetar din *Viminacium*³¹ și de la cel din Dacia.

În situația pieselor monetare emise de Traianus Decius se menține același număr de monede (4 monede), în schimb apare o creștere a intensității circulației monetare (2 monede/an), această creștere datorându-se numărului mai mic de ani de domnie pe care Traianus Decius l-a avut față de predecesorul său.

Față de perioada domniei predecesorului său, la monedele emise în timpul domniei lui Trebonianus Gallus se observă o scădere atât a numărului de monede (2 monede), cât și a intensității circulației monetare (o monedă/an). Această scădere poate fi explicată prin dislocarea unor unități militare din garnizoana tibiscensă spre zonele de conflict cu barbarii sau cu diverși pretendenți la tron. Micșorându-se numărul soldaților din castru, automat a scăzut și cantitatea de numerar necesară remunerării acestora.

Pentru monedele emise în timpul efemerei domniei de numai trei luni a lui Aemilianus tendința descrescătoare se menține (1 monedă), intensitate circulației monetare rămânând aceeași (o monedă/an), această intensitate datorându-se perioadei foarte scurte de domnie a lui Aemilianus.

La monedele emise în timpul domniei lui Valerianus I apare o ușoară creștere a numărului de monede (2 monede), dar o scădere a intensității circulației monetare (0,285 monede/an), această scădere a intensității datorându-se perioadei mai lungi de domnie a acestuia față de predecesorii săi.

În cazul monedelor emise în timpul domniei lui Gallienus se constată atât o scădere a numărului de monede (o monedă), cât și a intensității circulației monetare (0,125 monede/an). Cu toate că Gallienus a încercat să redreseze situația financiară a imperiului, cu toate că una din principalele sale politici monetare avea drept scop plata armatei³², cu toate că la frontieră a existat o relativă acalmie³³, totuși, cantitatea de numerar din castru scade față de perioada de început a anarhiei militare, această scădere putând fi pusă în directă legătură cu înregimentarea unui număr apreciabil de soldați din castrul tibiscens în cavaleria mobilă, în castru rămânând doar un minim necesar pentru apărarea fortificației, reducerea numărului de militari însemnând și diminuarea cantității de numerar ajunsă în castru. De asemenea, scăderea circulației mone-

²⁷ Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2002-2003 (2004), p. 248.

²⁸ Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008, p. 106

²⁹ Martin, 1992, p. 10; Ardevan, 1992-1993 (1996), p. 120; Munteanu, 2003, p. 107.

³⁰ Găzdac, 2002, p. 76, 90, 98; Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2002-2003 (2004), p. 250, 254.

³¹ Hügel, 2003, p. 103, 114.

³² Găzdac, 1998, p. 229.

³³ Opreanu, 1998, p. 91.

tare față de perioadele anterioare ar putea indica faptul că la sfârșitul domniei lui Gallienus, Imperiul Roman pierduse controlul financiar asupra provinciei Dacia³⁴.

Cu toate că numărul monedelor emise de împărații epocii anarhiei militare și descoperite izolat în castru este mai mic față de epocile anterioare, totuși circulația monetară dă impresia a fi mai intensă în timpul acestora, acest lucru datorându-se perioadelor scurte de domnie pe care acești împărați le-au avut. Numărul monedelor descoperite izolat în castru atestă faptul că împărații acestei epoci au încercat să păstreze autoritatea directă asupra acestui teritoriu, canalizând importante sume de bani spre această zonă (este drept, numerar inflaționist), acest lucru menținând o perioadă, provincia pe linia de plutire, însă, o dată cu scăderea rolului politic și militar al provinciei și reducerea la minim a trupelor romane cantonate în Dacia a apărut o dramatică demonetizare care a avut ca efect prăbușirea economică a provinciei, iar o dată cu retragerea de aici și a ultimilor soldați a încetat și aprovizionarea oficială cu monedă romană a teritoriilor abandonate³⁵.

Monede romane emise în sec. IV dHr – emise în timpul dinastiei Constantiniene → o monedă; descoperirea doar a unei singure monede (o monedă de tip AE 2, emisă de Constans) indică faptul că în perioada respectivă castrul este foarte posibil să nu mai fi dispus de o garnizoană permanentă, fortificația fiind utilizată probabil de populația civilă ca loc de refugiu în caz de primejdie.

În funcție de dinastii, dinastia Antoninilor figurează cu numărul cel mai mare de piese monetare emise – 44, urmează apoi dinastia Severilor – 19 monede (am inclus aici și moneda nedeterminată emisă în perioada 193–235 dHr), urmează împărații epocii anarhiei militare – 16 monede (am luat în calcul doar monedele cu emitenți identificați ca aparținând sigur acestei epoci), dinastia Flavilor – 10 monede, dinastia Iulio-Claudiană – o monedă, dinastia Constantiniană – o monedă (**Fig. 2**).

3. Comentariu numismatic

Repartiția pe nominale a celor 120 monede romane descoperite izolat în castru este următoarea: 24 D, 13 D(s), 11 Ant, 1 Dr, 17 HS, 16 Dp, 1 Sem, 19 As, 3 AE civ., 1 AE 2, 14 nominale nedeterminate.

Numărul cel mai mare de denari descoperiți izolat în castru au fost emiși de Traianus și Severus Alexander – fiecare figurând cu 5 denari, urmează apoi Septimius Severus – 3 denari, Domitianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Caracalla – fiecare cu 2 denari, epoca republicană, Vespasianus, Elagabalus – fiecare cu 1 denar (**Fig. 3**).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru denari se constată pentru monedele emise de Severus Alexander (o medie a intrărilor de 0,384 monede/an), urmează apoi Caracalla (0,333 monede/an), Traianus (0,263 monede/an), Elagabalus (0,25 monede/an), Septimius Severus (0,166 monede/an), Domitianus (0,133 monede/an), Vespasianus (0,1 monede/an), Hadrianus (0,095 monede/an), Antoninus Pius (0,086 monede/an).

În funcție de dinastia emitentă, situația denarilor descoperiți izolat în castru se

³⁴ Găzdac, 1998, p. 231; Hügel, 2003, p. 87.

³⁵ Hügel, 2003, p. 114, 164, 167, 170.

prezintă astfel: epoca republicană – un denar, dinastia Flavilor – 3 denari, dinastia Antoninilor – 9 denari, dinastia Severilor – 11 denari (Fig. 4).

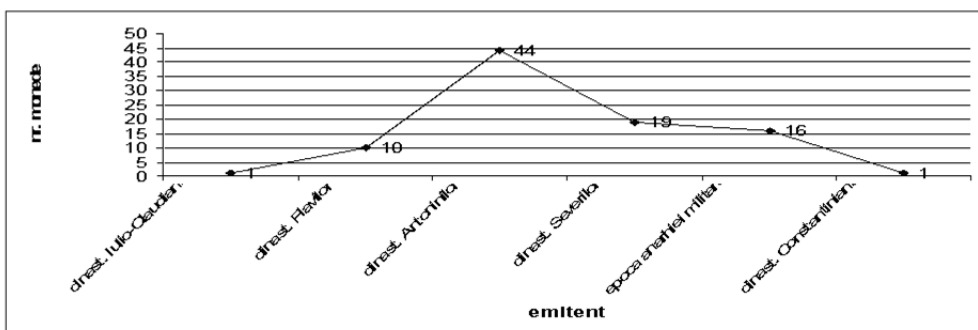

Fig. 2. Diagrama descoperirilor de monedă izolată în castrul de la *Tibiscum* în funcție de dinastiile emitente.

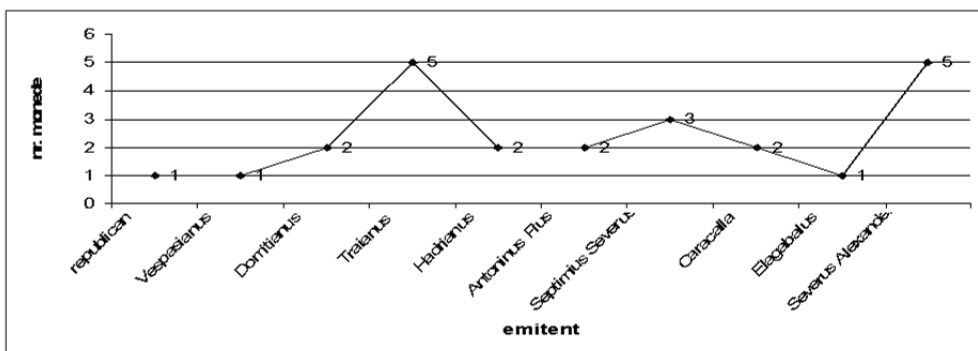

Fig. 3. Diagrama descoperirilor izolate de denari din castrul de la *Tibiscum*, în funcție de emitenți.

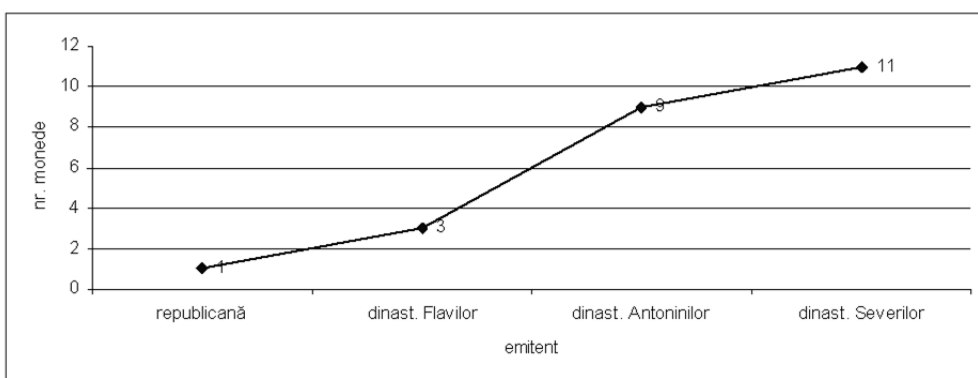

Fig. 4. Diagrama descoperirilor izolate de denari din castrul de la *Tibiscum*, în funcție de dinastiile emitente.

Importanța denarului în circulația monetară a secolelor II–III dHr a determinat apariția timpurie a unei categorii semioficiale, derivate din denarul imperial și anume a denarului suberat³⁶.

Numărul cel mai mare de denari suberați îl reprezintă monedele emise pentru Traianus, Antoninus Pius și Caracalla, fiecare cu 2 monede, urmând apoi Septimius Severus cu o monedă. Împărați neidentificați secolele I–III dHr – 4 denari suberați, împărați neidentificați, secolul III dHr – 2 denari suberați (Fig. 5).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru denarul suberat se constată pentru monedele emise de Caracalla (o medie a intrărilor de 0,333 monede/an), urmează apoi Traianus (0,105 monede/an), Antoninus Pius (0,086 monede/an), Septimius Severus (0,055 monede/an).

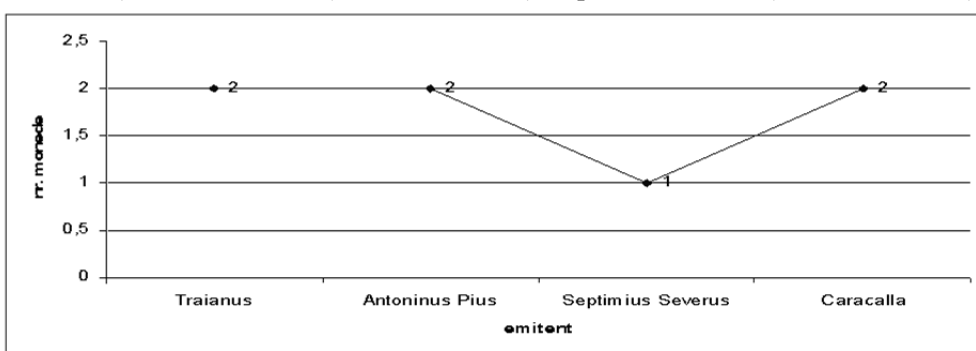

Fig. 5. Diagrama descoperirilor izolate de denari suberați din castrul de la *Tibiscum*, în funcție de emitenți.

În funcție de dinastii, dinastia Antoninilor figurează cu 4 denari suberați, din dinastia Severilor sunt 3 denari suberați descoperiți izolat în castrul tibiscens.

În ceea ce privește antoninianul (monedă considerată a fi preponderent militară), numărul cel mai mare de monede de acest tip au fost emise de Gordianus III și Valerianus I, fiecare 2 monede; apoi urmează Caracalla, Traianus Decius, Trebonianus Gallus, fiecare cu o monedă; împărați neidentificați din secolul III dHr – 4 monede (Fig. 6).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru antoninian se constată pentru monedele emise de Traianus Decius și Trebonianus Gallus (o medie a intrărilor de 0,5 monede/an pentru fiecare), urmează apoi Gordianus III (0,333 monede/an), Valerianus I (0,285 monede/an), Caracalla (0,166 monede/an).

În funcție de dinastii, dinastia Severilor figurează cu un antoninian, împărați aparținând epocii anarhiei militare cu 6 antoniniani.

În afară de aceste monede de argint, în castru a mai fost descoperită și o drahmă emisă de Gallienus.

³⁶ Dudău, 2006, p. 81.

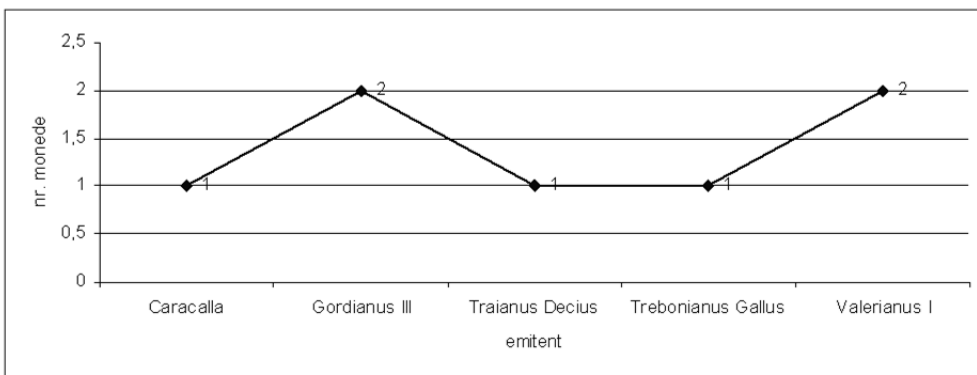

Fig. 6. Diagrama descoperirilor izolate de antoniniani din castrul de la Tibiscum, în funcție de emitenți.

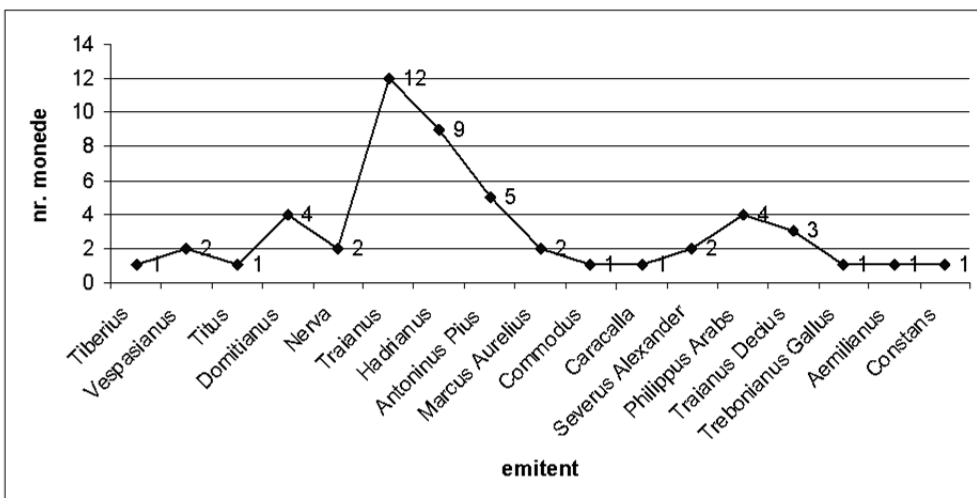

Fig. 7. Diagramă monede bronz sau cupru descoperite izolat în castrul de la Tibiscum, în funcție de emitenți.

În privința monedei de bronz sau cupru, până în anul 2013 în castrul tibiscens au fost descoperite izolat un număr de 71 de piese monetare (17HS + 16Dp + 1Sem + 19As + 3AE civ. + 1AE 2 + 14AE).

Numărul cel mai mare de monede de bronz sau cupru au fost emise de Traianus – 12 monede; urmează Hadrianus – 9 monede; Antoninus Pius – 5 monede; Domitianus, Philippus Arabs – 4 monede fiecare; Traianus Decius – 3 monede; Vespasianus, Nerva, Marcus Aurelius, Severus Alexander – 2 monede fiecare; Tiberius, Titus, Commodus, Caracalla, împărat dinastia severiană (fără a putea preciza cine), Trebonianus Gallus, Aemilianus, Constans – fiecare cu câte o monedă; împărat sec. III dHr (perioada 240–255) – o monedă; împărat sec. III dHr – o monedă; împărați sec. I–III dHr – 11 monede; emitenți neidentificați – 5 monede (**Fig. 7**).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru nominalele de bronz sau cupru se constată pentru monedele emise de Traianus Decius (o medie a intrărilor de 1,5 monede/an), urmează apoi Nerva și Aemilianus (fiecare cu o monedă/an), Philippus Arabs (0,8 monede/an), Traianus (0,631 monede/an), Titus și Trebonianus Gallus (fiecare cu 0,5 monede/an), Hadrianus (0,428 monede/an), Domitianus (0,266 monede/an), Antoninus Pius (0,217 monede/an), Vespasianus (0,2 monede/an), Caracalla (0,166 monede/an), Severus Alexander (0,153 monede/an), Marcus Aurelius (0,105 monede/an), Commodus (0,083 monede/an), Constans (0,076 monede/an), Tiberius (0,043 monede/an).

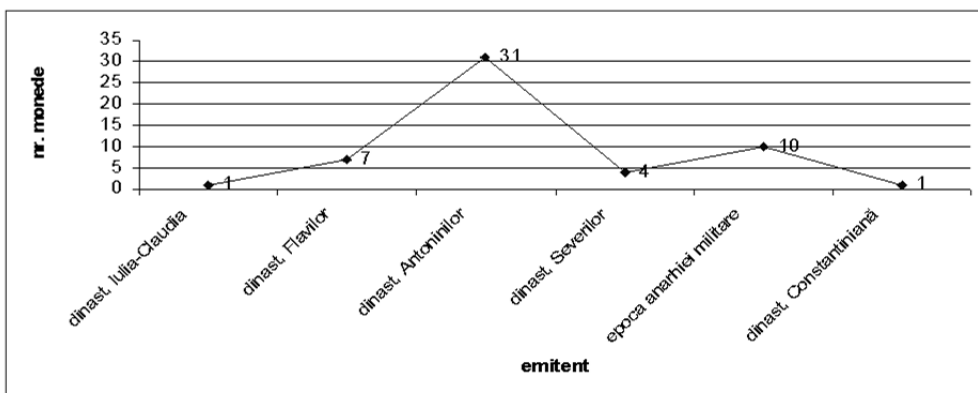

Fig. 8. Diagramă monede bronz sau cupru descoperite izolat în castrul de la *Tibiscum*, în funcție de dinștiile emitente.

În funcție de dinastia emitentă, numărul cel mai mare de piese monetare de bronz sau cupru au fost emise de: dinastia Antoninilor – 31 piese monetare, urmează apoi perioada anarhiei militare – 10 piese monetare, dinastia Flaviilor – 7 piese monetare, dinastia Severilor – 4 piese monetare, dinastia Iulia-Claudia – o piesă, dinastia Constantiniană – o piesă monetară, împărat secol III dHr – o piesă monetară, împărați secolele I–III dHr – 11 piese monetare, emitenți neidentificați – 5 piese monetare (**Fig. 8**).

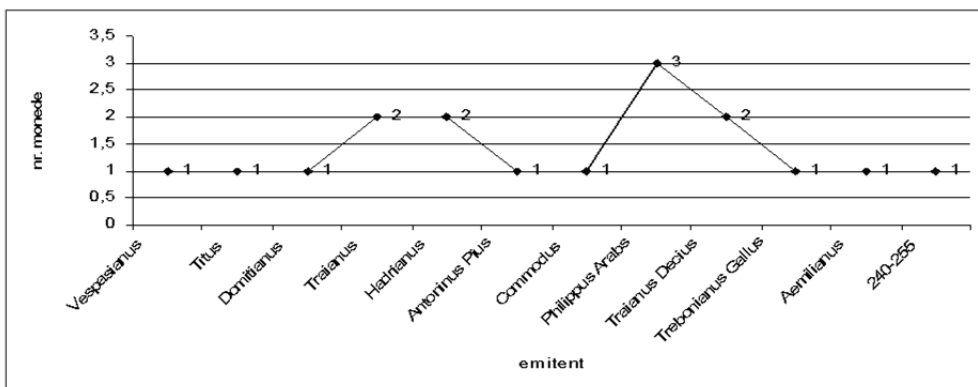

Fig. 9. Diagramă sestertii descoperiți izolat în castrul de la *Tibiscum*, în funcție de emitenți.

Repartiția pe nominale a monedelor de bronz sau cupru este următoarea:

I. sestertii, sunt în număr de 17 (Vespasianus – 1; Titus – 1; Domitianus – 1; Traianus – 2; Hadrianus – 2; Antoninus Pius – 1; Commodus – 1; Philippus Arabs – 3, de tip PROVINCIA DACIA; Traianus Decius – 2, de tip P M S COL VIM; Trebonianus Gallus – 1, de tip P M S COL VIM; Aemilianus – 1, de tip PROVINCIA DACIA; împărat perioada 240–255 – 1, de tip P M S COL VIM) (**Fig. 9**).

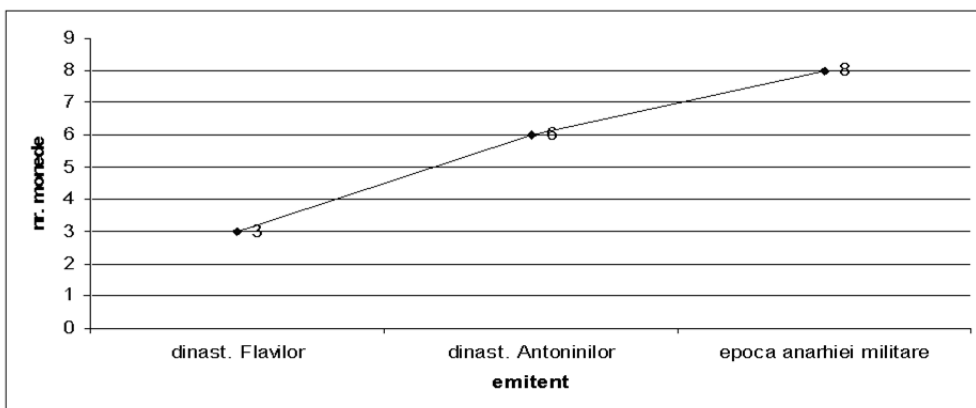

Fig. 10. Diagramă sestertii descoperiți izolați în castrul de la Tibiscum, în funcție de dinastiile emitente.

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru *sestertii* se constată pentru monedele emise de Traianus Decius (o medie a intrărilor de o monedă/an), Aemilianus (o monedă/an), Philippus Arabs (0,6 monede/an), Trebonianus Gallus (0,5 monede/an), Traianus (0,105 monede/an), Vespasianus (0,1 monede/an), Hadrianus (0,095 monede/an), Commodus (0,083 monede/an), Domitianus (0,066 monede/an), Antoninus Pius (0,043 monede/an). Această circulație cu o intensitate mai crescută pentru sestertii emiși de împărații epocii anarhiei militare se datorează în primul rând deschiderii atelierului monetar de la *Viminacium*, unde au fost bătute monedele de tip P M S COL VIM și a celui de la *Apulum* sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* unde erau bătute monedele de tip PROVINCIA DACIA și, în al doilea rând perioadelor scurte de domnie pe care împărații ce au domnit în epoca respectivă le-au avut față de împărații perioadelor anterioare.

În funcție de dinastia emitentă repartiția sestertilor este următoarea: dinastia Flavilor – 3 monede, cea a Antoninilor – 6 monede, epoca anarhiei militare – 8 monede (**Fig. 10**).

II. dupondii, sunt în număr de 16 (Tiberius – 1; Vespasianus – 1; Domitianus – 1; Nerva – 1; Traianus – 4; Hadrianus – 2; Antoninus Pius – 3; Marcus Aurelius – 1; Philippus Arabs – 1, de tip PROVINCIA DACIA; Traianus Decius – 1, de tip P M S COL VIM) (**Fig. 11**).

În funcție de dinastia emitentă repartiția dupondiilor este următoarea: dinastia Iulio-Claudiană – 1 monedă, dinastia Flavilor – 2 monede, dinastia Antoninilor – 11 monede, epoca anarhiei militare – 2 monede (**Fig. 12**).

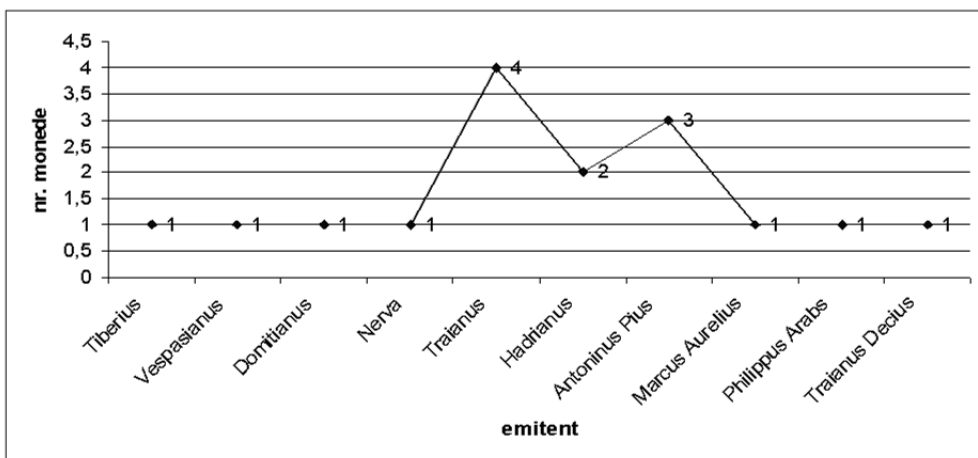

Fig. 11. Diagramă dupondii descoperiți izolat în castrul de la Tibiscum, în funcție de emitenți.

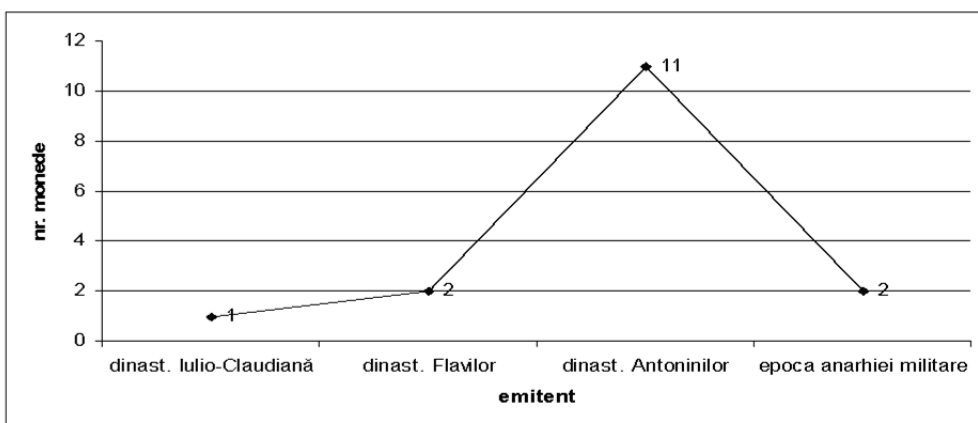

Fig. 12. Diagramă dupondii descoperiți izolat în castrul de la Tibiscum, în funcție de dinastiile emitente.

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru *dupondii* se constată pentru monedele emise de Nerva și Traianus Decius (fiecare cu o medie a intrărilor de 0,5 monede/an), urmează Traianus (0,210 monede/an), Philippus Arabs (0,2 monede/an), Antoninus Pius (0,130 monede/an), Vespasianus (0,1 monede/an), Hadrianus (0,095 monede/an), Domitianus (0,066 monede/an), Marcus Aurelius (0,052 monede/an), Tiberius (0,043 monede/an).

III. asses, sunt în număr de 19 (Domitianus – 1; Nerva – 1; Traianus – 4; Hadrianus – 5; Antoninus Pius – 1; Marcus Aurelius – 1; împărat sec. III – 1; împărați sec. I–III – 5) (Fig. 13).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în castrul de la *Tibiscum* circulația monetară cea mai intensă pentru *asses* se constată pentru monedele emise de Nerva (o medie a intrărilor de 0,5 monede/an), urmează Hadrianus (0,238 monede/an),

Domitianus (0,066 monede/an), Traianus și Marcus Aurelius (fiecare cu 0,052 monede/an), Antoninus Pius (0,043 monede/an).

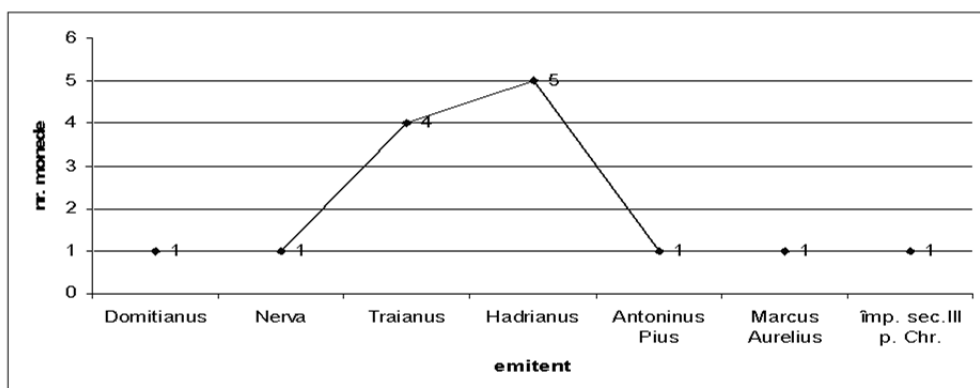

Fig. 13. Diagramă asses descoperiți izolat în castrul de la Tibiscum, în funcție de emitenți.

Repartiția *asses*-lor în funcție de dinastiile emitente este următoarea: dinastia Flavilor – o monedă; dinastia Antoninilor – 12 monede.

IV. *semisses*, a fost găsită o singură monedă, emisă de Domitianus.

Printre monedele provinciale găsite în castrul de la *Tibiscum* un loc aparte este ocupat de cele de tip PROVINCIA DACIA, emise la *Apulum* sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în perioada 246–257 (Philippus Arabs – 3HS + 1Dp; Aemilianus – 1HS). De asemenea, în castru au mai fost descoperite monede de tip P M S COL VIM, emise în perioada 239–254 (Traianus Decius – 2HS + 1Dp; Trebonianus Gallus – 1 HS; emitent neidentificat – 1 HS).

În funcție de locul de descoperire, structura numerarului decoperit în complexe închise din interiorul castrului de la *Tibiscum* situația este următoarea:

–**în principia** castrului au fost descoperite 13 monede – 7HS + 1D(s) + 1HS + 4AE. Cele mai multe monede găsite aici au fost emise de Traianus – 2HS + 1AE; urmează Severus Alexander – 2D; Vespasianus – 1HS; Hadrianus – 1D; Septimius Severus – 1D; Caracalla – 1D; 1D(s) și 2AE au emitenți neidentificați.

–**în edificiul IV** au fost descoperite 11 monede – 3D(s) + 1Ant + 2HS + 3Dp + 1Sem + 1AE. Cele mai multe monede descoperite în acest complex au fost emise de Traianus – 1D(s)+1HS+1Dp; urmează Antoninus Pius – 1D(s)+1Dp; Traianus Decius – 1Ant + 1Dp; Philippus Arabs – 1HS; 1D(s) și 1AE au emitenți neidentificați.

–**în clădirea I** (fostă clădirea A) au fost descoperite 6 monede – 1Ant + 2HS + 2Dp + 1As. Nerva – 1 Dp; Hadrianus – 1As; Antoninus Pius – 1 Dp; Gordianus III – 1Ant; Philippus Arabs – 1HS; Traianus Decius – 1HS.

–**în clădirea II** (fostă clădirea B) a fost descoperit 1D(s) emis de Septimius Severus și 1D emis de Severus Alexander.

Secolul I îHr – pentru această epocă avem un denar emis de atelierul monetar de la Roma.

Secolul I îHr–I dHr (Tiberius–Nerva) – pentru acest interval cronologic avem 13 monede (9 monede emise la Roma, o monedă emisă de atelierul monetar de la Roma sau de cel de la Lugdunum, 3 monede au atelierul monetare emitente neidentificate).

Secolul II dHr (dinastia Antoninilor) – pentru sec. II dHr au fost descoperite izolat 42 monede, dintre care 38 au fost emise de atelierul monetar central de la Roma, 4 monede având atelierul monetare emitente neidentificate. Se observă că pentru sec. II marea majoritate a monedelor provin din atelierul monetar central de la Roma, acest lucru fiind normal deoarece monedele din soldele militarilor din castru proveneau de la această monetărie.

Secolul III dHr (dinastia Severilor) – pentru dinastia Severilor avem 19 piese montare, dintre care 8 au fost emise de atelierul monetar de la Roma, 2 au fost emise de atelierul monetar din *Antiohia*, 2 au fost emise de atelierul monetar din Roma sau de cel din *Antiohia*, 2 au fost emise de atelierul monetar din *Nicaea*, o piesă a fost emisă de atelierul monetar din *Laodiceea ad Mare*, 2 piese au fost emise de atelierul monetar din Roma sau de cel din *Laodiceea ad Mare*, iar 2 piese au atelierul monetare neidentificate. Se observă că atelierul monetar de la Roma își păstrează supremația în ceea ce privește emiterea de monedă (dar într-o proporție mai redusă față de epoca anterioară), cu 8 monede emise, față de atelierul monetare aflate pe teritoriul Imperiului Roman, ce figurează cu 5 monede emise. Numărul mai mare de monede emise de atelierul monetare din Imperiu (mai ales cele elenistice din partea Asiei Mici) se datorează faptului că Septimius Severus având nevoie de cantități tot mai mari de numerar pentru plata armatei desființează monopolul monetăriei de la Roma, atelierul monetare din Imperiu completând cu numerar necesarul de monedă.

Cele 2 monede emise la *Nicaea* (Bithynia) au ajuns în castrul tibiscens pe “cale militară”, unități aparținând trupelor cantonate aici participând la campania împotriva partilor a lui Severus Alexander din anii 231/232–233 (*Nicaea* fiind un punct de concentrare al armatei romane participante la campanie și totodată unul dintre centrele monetare ce au emis monedă pentru plata armatei pe durata campaniei militare), la întoarcere soldații aducând cu ei acest tip de monede³⁷.

Secolul III dHr (epoca anarhiei militare – perioada 235–275) – pentru această perioadă au fost găsite 17 monede, dintre care 4 monede au fost emise de atelierul monetar de la Roma, 5 monede au fost emise la *Apulum* sau *Ulpia Traiana*, 5 monede au fost emise de atelierul monetar de la *Viminacium*, o monedă a fost emisă de atelierul monetar din *Antiohia*, o monedă a fost emisă de atelierul monetar din *Mediolanum*, o monedă a fost emisă de atelierul monetar dintr-un oraș de origine elenistică. Se observă că pentru acest interval cronologic, atelierul monetar de la Roma își pierde supremația în domeniul baterii de monedă, atelierul monetare provinciale contribuind cu un număr mai mare de monede la circulația monetară din castru.

Pentru acest interval cronologic principalele atelierul monetare care aprovizionează cu monedă castrul de la *Tibiscum* sunt cele de la *Viminacium* (Moesia Superior) și *Apulum* sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Monedele de tip PMS COL VIM emise de Gordianus III la *Viminacium*, începând cu anul 239 dHr, până în 255, în timpul dom-

³⁷ Benea, 2006, p. 693-696

niei comune a lui Valerianus I și a fiului său Gallienus³⁸ au avut ca scop acoperirea necesarului de monedă a provinciilor Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior și Dacia, acest tip de monede fiind emise de statul roman pentru aprovizionarea cu monedă de bronz a trupelor romane aflate în regiune³⁹. Monedele de tip PROVINCIA DACIA emise începând cu anul 246 (Philippus Arabs) și până în anul 257, în timpul domniei comune a lui Valerianus I și a lui Gallienus⁴⁰, la *Apulum*⁴¹ sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴² au fost bătute pentru a aproviziona cu monedă de bronz doar provincia Dacia⁴³. Acest tip de monedă respecta standardele emisiunilor monetare imperiale (atât în ceea ce privește iconografia cât și sistemul de nominale de bronz ale monetației imperiale)⁴⁴. Scopul deschiderii atelierului monetar din provincia Dacia era de a suplini necesarul de monedă pentru plata trupelor din regiune și pentru stoparea crizei monetare ce se manifesta în provincia Dacia⁴⁵ (de altfel întreg imperiul trecea printr-o astfel de criză) și eventual impulsionearea economiei. Deschiderea atelierului monetar din Dacia s-a dovedit a fi o soluție temporară, ineficientă, mai mult de ordin propagandistic, care nu a avut la final rezultatul scontat⁴⁶.

Pentru perioada secolului III dHr, la cele prezentate mai sus se adaugă 7 monede cu emitenți neidentificați, dintre aceste monede una fiind emisă de atelierul monetar de la Roma, restul de 6 monede având atelierele monetare emitente neidentificate.

Pentru perioada cuprinsă între sec. I–III au fost găsite în castru 15 monede cu emitenți neidentificați, 4 monede fiind emise de atelierul monetar de la Roma, o monedă fiind emisă de atelierul monetar din Nicaea, 10 monede având atelierele monetare neidentificate.

Secolul IV dHr (dinastia Constantiniană) – pentru acest interval de timp avem o singură monedă, emisă de Constans la atelierul monetar de la Siscia.

4. Analiză comparativă *Tibiscum*–*Porolissum*

Pentru a avea o imagine mai reală asupra circulației monetare din castrul de la *Tibiscum* am ales pentru comparație castrul de la *Porolissum* (castrul mare de pe dealul Pomet). Ca și la *Tibiscum*, castrul de la *Porolissum* a fost un castru auxiliar mare unde pe întreaga perioadă a stăpânirii romane au staționat concomitent trei unități militare auxiliare⁴⁷.

³⁸ Martin, 1992, p. 21; Biró-Sey, 2002, p. 102.

³⁹ Hügel, 2003, p. 103; Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008, p. 95, 104-106.

⁴⁰ Martin, 1992, p. 21; Biró-Sey, 2002, p. 102.

⁴¹ Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008, p. 106.

⁴² Martin, 1992, p. 10; Ardevan, 1992-1993 (1996), p. 120; Munteanu, 2003, p. 107.

⁴³ Găzdac, 2003, pp. 193-194.

⁴⁴ Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2002-2003, p. 247, 254.

⁴⁵ Munteanu, 2003, p. 107; Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2004, p. 177; Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008, p. 95, 104-106.

⁴⁶ Ardevan, 1998, p. 341; Găzdac, 2002, p. 90; Găzdac, 2003, p. 193-194; Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2002-2003 (2004), p. 254; Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2004, p. 176-177; Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008, p. 106.

⁴⁷ Gudea, 1989, p. 162-164, 166-168, 169-170; Petolescu, 2002, p. 87-88, 117, 116; Găzdac, Gudea, 2006, p. 15, 16.

De la început trebuie făcută menționarea că amploarea și intensitatea cercetărilor arheologice de la *Porolissum* este incomparabil mai mare decât a celor de la *Tibiscum*, acest fapt reflectându-se și în numărul pieselor monetare descoperite.

În castrul de la *Porolissum* (dealul Pomet) au fost descoperite izolat 398 monede romane⁴⁸, cele mai vechi fiind emise în timpul Republicii Romane (206–195 sau după)⁴⁹, cele mai recente fiind emise în timpul domniei comune a lui Valerianus I și a fiului său Gallienus⁵⁰.

În funcție de emitenți aceste piese monetare sunt repartizate astfel: republicane – 11, Octavianus Augustus – 1, Gaius – 1, dinastia Iulia-Claudia – 3, Nero – 3, perioada războaielor civile (68–69) – 1, Vespasianus – 18, Titus – 2, Domitianus – 11, Nerva – 5, Traianus – 59, Hadrianus – 53, Antoninus Pius – 54, Marcus Aurelius – 20, Commodus – 7, Clodius Albinus – 1, Septimius Severus – 30, Caracalla – 6, Elagabalus – 10, Severus Alexander – 10, Maximinus Thrax – 2, Gordianus III – 10, Philippus Arabs – 23, Traianus Decius – 4, Trebonianus Gallus – 1, Valerianus I – 2⁵¹.

Analiza numismatică a descoperirilor de monedă izolată găsite în castru indică un număr redus de monede emise înainte de cucerirea Daciei.

Monede republicane → în cazul sitului de la *Porolissum* este vorba despre 11 denari (6 denari republicani și 5 denari emiși de Marcus Antonius)⁵², la *Tibiscum* având doar un singur denar republican. Cei doi denari republicani contrafăcuți descoperiți la *Porolissum* pot fi puși în legătură cu atelierul monetar dacic din apropierea acestui sit⁵³.

Monede romane emise în sec. I dHr (până la cucerirea Daciei) → pentru castrul de la *Porolissum* sunt 45 monede⁵⁴. Pentru *Tibiscum* sunt 13 monede.

În ambele cazuri se observă un număr redus de monede emise înainte de cucerirea Daciei. Monedele emise în perioada de dinaintea cuceririi regatului lui Decebal este foarte posibil să fi intrat în Dacia în perioada războaielor de cucerire și în anii imediat următori. În ambele cazuri denarii emiși în această perioadă pot fi monede rămase în circulație, într-un procent mai mic, din circulația monetară a regatului dacic, sau, mult mai plauzibil, au fost aduse de soldații romani cantonați în cele două castre, după anul 106 (în cazul *Tibiscum*-ului chiar după 101–102), păstrarea lor pe piața monetară datorându-se procentului mai mare de argint conținut. Monedele de bronz sau cupru emise în acest interval de timp au fost aduse aici de unitățile militare romane cantonate în cele două castre luate în discuție, păstrarea lor în circulație pe un segment cronologic destul de mare denotă că a existat un comerț mărunț între soldații din castru și populația civilă instalată în proximitatea castrului, aceste mici tranzacții negustorești necesitând monedă de bronz.

⁴⁸ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-53, 159, 167.

⁴⁹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44.

⁵⁰ Găzdac, Gudea, 2006, p. 52.

⁵¹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-53, 159, 167.

⁵² Găzdac, Gudea, 2006, p. 44, 159, 167.

⁵³ Găzdac, Gudea, 2006, p. 24.

⁵⁴ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-47, 159, 167.

Monede romane emise în sec. II dHr (emise în timpul dinastiei Antoninilor)
→ *Porolissum* – 193 monede⁵⁵; *Tibiscum* – 42 monede.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Traianus se constată 19 monede pentru *Tibiscum* și 59 monede pentru *Porolissum*⁵⁶. Numărul mare de monede descoperite izolat în castru de la *Porolissum* își are explicația în faptul că aici, în primii ani de după cucerire, au staționat un număr important de unități militare romane⁵⁷, acest lucru fiind valabil și pentru castrul tibiscens. O parte din aceste unități militare au fost mutate apoi în alte caestre, după ce s-a considerat că Dacia a fost pacificată. De asemenea, nu trebuie omis faptul că perioada anilor 106–117 a fost o perioadă fără evenimente militare, așadar prielnică circulației monetare, la aceasta adăugându-se o masivă infuzie de capital în provincia nou creată. În funcție de numărul monedelor descoperite, la *Porolissum* se constată o intensitate mai mare a circulației monetare (3,105 monede/an) față de *Tibiscum* (o monedă/an).

Pentru monedele emise de Hadrianus există 11 monede pentru *Tibiscum* și 53 monede pentru *Porolissum*⁵⁸. În ambele situri apare o tendință descrescătoare atât a numărului de monede, cât și a intensității circulației monetare (2,523 monede/an – *Porolissum*, 0,523 monede/an – *Tibiscum*). Această involuție a fost efectul conflictelor armate de la granițele provinciei din anii 117/118, dar și a faptului că după restabilirea păcii la granițe împăratul nu a mai acordat o atenție aparte provinciei.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Antoninus Pius la *Tibiscum* se menține tendința descrescătoare atât pentru numărul de monede (9 monede) cât și pentru intensitatea circulației monetare (0,391 monede/an), în timp ce pentru *Porolissum* apare o ușoară creștere a numărului de monede (54 monede⁵⁹), dar o scădere a intensității circulației monetare (2,347 monede/an), scădere datorată numărului mai mare de ani de domnie pe care i-a avut față de predecesorul său.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Marcus Aurelius, în ambele caestre se constată o scădere abruptă atât a numărului de monede (*Tibiscum* – 2 monede; *Porolissum* – 20 monede⁶⁰), cât și a intensității circulației monetare (*Tibiscum* – 0,105 monede/an, *Porolissum* – 1,052 monede/an). Această pantă descendentă este efectul pe care l-au avut războaiele marcomanice asupra provinciei, în primele faze ale acestor războaie provincia Dacia fiind direct afectată. Alți factori ce au contribuit la diminuarea circulației monetare au fost dificultatea aprovizionării cu numerar a regiunii intracarpatică a provinciei și politica monetară pe care Marcus Aurelius a fost obligat să o însușească din pricina războaielor marcomanice.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Commodus tendința descrescătoare se menține și la *Tibiscum* și la *Porolissum*, atât în ceea ce privește numărul de monede (*Tibiscum* – o monedă. *Porolissum* are o scădere mult mai accentuată față

⁵⁵ Găzdac, Gudea, 2006, p. 46-49, 159, 167.

⁵⁶ Găzdac, Gudea, 2006, p. 46, 159, 167.

⁵⁷ Găzdac, Gudea, 2006, p. 15.

⁵⁸ Găzdac, Gudea, 2006, p. 47-48, 159, 167.

⁵⁹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 48-49, 159, 167.

⁶⁰ Găzdac, Gudea, 2006, p. 49, 159, 167.

de perioada anterioară – 20 monede⁶¹), cât și în privința intensității circulației monetare (*Tibiscum* – 0,083 monede/an, *Porolissum* – 0,583 monede/an). Circumstanțele acestei scăderi sunt efectul nu atât a evenimentelor militare de mai mică amploare ce au avut loc la frontierele provinciei, cât mai ales au apărut în urma războaielor marcomanice recent încheiate, a epidemiei de ciumă ce apăruse încă din timpul lui Marcus Aurelius și, a politicii deflaționiste pe care Commodus a adoptat-o.

Monede romane emise în sec. III dHr → pentru domnia lui Clodius Albinus la *Porolissum* există o monedă (un denar suberat)⁶², la *Tibiscum* nefiind descoperită momentan nici o monedă emisă de acest împărat.

Monede romane emise în sec. III dHr – emise în timpul dinastiei Severilor (193–235) → *Tibiscum* – 19 monede; *Porolissum* – 65 monede⁶³. Pentru această perioadă intrarea de monedă, atât în castrul de la *Tibiscum*, cât și în cel de la *Porolissum* constituie al doilea vârf ca mărime după cel din epoca dinastiei Antoninilor, în ambele castru numărul monedelor de argint îl depășește cu mult pe cel al monedelor de bronz, iar tot în această epocă apare un nou nominal de argint (antoninianul).

În cazul monedelor emise de Septimius Severus se constată o creștere a numărului de monede descoperite izolat atât la *Tibiscum* (4 monede), cât și la *Porolissum* (30 monede) față de perioada ultimului împărat din dinastia Antoninilor. Pe baza descoperirilor monetare izolate, intensitatea circulației monetare este mai mare la *Porolissum* (1,666 monede/an), față de *Tibiscum* (0,222 monede/an). Creșterea în ambele situri a numărului de monede și a intensității circulației monetare, față de perioada anterioară poate fi pusă pe seama perioadei de acalmie și stabilitate pe care a reprezentat-o domnia lui Septimius Severus.

Pentru monedele emise în perioada domniei lui Caracalla la *Tibiscum* apare o creștere atât a numărului de monede (6 monede), cât și a intensității circulației monetare (o monedă/an), pe când la *Porolissum* apare o scădere bruscă a numărului de monede (6 monede) și, o scădere a intensității circulației monetare (o monedă/an).

Pentru monedele emise de Elagabalus la *Tibiscum* apare o scădere atât a numărului de monede descoperite izolat (o monedă), cât și a intensității circulației monetare (0,25 monede/an), pe când la *Porolissum* apare o creștere atât numărul monedelor descoperite izolat (10 monede⁶⁴), cât și a intensității circulației monetare (2,5 monede/an).

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Severus Alexander se remarcă o creștere a numărului de monede (7 monede) și a intensității circulației monetare (0,538 monede/an) pentru situl de la *Tibiscum*, pentru *Porolissum* aparând și aici o creștere a numărului de monede (19 monede⁶⁵), dar o scădere a intensității circulației monetare (1,46 monede/an). Această scădere poate fi pusă pe seama numărului mai mare de ani de domnie pe care Severus Alexander i-a avut comparativ cu predecesorul său. Numărul de monede descoperite izolat și coeficientul monedelor descoperite/ani de domnie

⁶¹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 49, 159, 167.

⁶² Găzdac, Gudea, 2006, p. 49, 159, 167.

⁶³ Găzdac, Gudea, 2006, p. 50-51, 159, 167.

⁶⁴ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51, 159, 167.

⁶⁵ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51, 159, 167.

semnalează o perioadă netulburată de evenimente dramatice pentru provincia Dacia în timpul lui Severus Alexander.

Numărul monedelor emise de împărații din stiea severiene și găsite izolat în cele două situri atestă un interval istoric relativ stabil, cu o circulație monetară intensă, însă în același timp, numărul de aproape patru ori mai mare de monede de argint față de cel al monedelor de bronz, în cazul *Tibiscum*-ului, pe când în cazul *Porolissum*-ului proporția este mult mai mare (numărul monedelor de argint este de 15 ori mai mare față de cele de bronz⁶⁶), indică un proces inflaționist și de depreciere monetară, proces declanșat deja de la începutul secolului III, proces care se va finaliza prin criza financiară și economică care v-a afecta Imperiul de-a lungul acestui întreg veac.

Monede romane emise în perioada anarhiei militare (235–275) → Tibiscum – 16 monede; *Porolissum* – 43 monede⁶⁷.

Pentru Maximinus Thrax la *Porolissum* au fost descoperite 2 monede⁶⁸, nici una la *Tibiscum*. Se constată o scădere a numărului de monede dar și a intensității circulației monetare (*Porolissum* – 0,666 monede/an), față de perioada domniei ultimului împărat din dinastia severiană.

La monedele emise de Gordianus III la *Tibiscum* apare o creștere atât a numărului de monede (2 monede), cât și a intensității circulației monetare (0,333 monede/an), iar la *Porolissum* tendința ascendentă se menține atât pentru numărul de monede (10 monede⁶⁹) cât și pentru intensitatea circulației monetare (1,666 monede/an).

În cazul monedelor emise de Philippus Arabs tendința crescătoare se menține în ambele castre, atât pentru numărul de monede, (*Tibiscum* – 4 monede; *Porolissum* – 23 monede⁷⁰), cât și pentru intensitatea circulației monetare (*Tibiscum* – 0,8 monede/an; *Porolissum* – 4,6 monede/an). Acest index monetar ridicat, mai ales în cazul *Porolissum*-ului poate fi pus în directă legătură cu deschiderea monetăriei din provincia Dacia, monetărie ce avea rolul să asigure necesarul de monedă de bronz în principal pentru această provincie.

Pentru monedele emise în timpul domniei lui Traianus Decius în cazul sitului de la *Tibiscum* se menține neschimbat numărul de monede (4 monede), dar crește intensitatea circulației monetare (2 monede/an), această creștere datorându-se în principal faptului că Traianus Decius a avut un număr de ani mai mic decât predecesorul său, iar în cazul sitului de la *Porolissum* apare o “prăbușire” atât a numărului de monede (4 monede⁷¹) cât și a circulației monetare (2 monede/an).

În cazul monedelor emise de Trebonianus Gallus rămâne aceeași tendință descrescătoare atât în ceea ce privește numărul de monede (*Porolissum* – o monedă⁷²; *Tibiscum* – 2 monede), cât și în ceea ce privește intensitatea circulației monetare (castrul

⁶⁶ Găzdac, Gudea, 2006, p. 50-51, 159.

⁶⁷ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51-52, 159, 167.

⁶⁸ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51, 159, 167.

⁶⁹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51-52, 159, 167.

⁷⁰ Găzdac, Gudea, 2006, p. 52, 159, 167.

⁷¹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 52, 159, 167.

⁷² Găzdac, Gudea, 2006, p. 52, 159, 167.

Tibiscum – o monedă/an; *Porolissum* – 0,5 monede/an).

Pentru monedele emise în timpul domniei de numai trei luni a lui Aemilianus pentru *Tibiscum* se menține tendința descrescătoare a numărului de monede (o monedă), în schimb intensitatea circulației monetare rămâne aceeași (o monedă/an), această intensitate a circulației monetare datorându-se acestei perioade foarte scurte de domnie. La *Porolissum* nu a fost găsită nici o monedă emisă de acest împărat. Distanța dintre locul unde a fost proclamat împărat Aemilianus și *Porolissum*, faptul că a plecat imediat după aceea spre Roma și faptul că a domnit doar trei luni pot explica lipsa monedelor emise de acesta în castrul porolissens.

La monedele emise în timpul domniei comune a lui Valerianus I și a fiului său Gallienus la *Tibiscum* avem o ușoară creștere a numărului de monede (2 monede), dar o scădere a intensității circulației monetare (0,285 monede/an), scăderea fiind rezultatul perioadei de domnie mai lungi față de predecesorul său. Aceiași indici monetari se regăsesc și pentru *Porolissum*.

Pentru perioada domniei lui Gallienus la *Tibiscum* avem o scădere a numărului de monede (o monedă) față de perioada 253–260 și a intensității circulației monetare (0,125 monede/an). La *Porolissum* nu a fost găsită până acum nici o monedă emisă în perioada 260–268. Diminuarea cu mult a circulației monetare față de perioadele anterioare ar putea fi pusă în legătură cu înrolarea unui important număr de soldați din cele două caste în cavaleria mobilă, în caste rămânând numai strict numărul indispensabil de soldați pentru apărarea fortificațiilor, împuținarea numărului de militari având ca rezultat și reducerea cantității de numerar ajunsă în caste. Totodată, această scădere a circulației monetare sugerează și faptul că la finele domniei lui Gallienus, Imperiul pierduse controlul financiar asupra provinciei Dacia.

Cu toate că numărul monedelor emise de împărații epocii anarhiei militare găsite izolat în cele două caste este mai redus față de epocile anterioare, totuși circulația monetară dă impresia a fi mai intensă în vremea acestora, acest lucru datorându-se intervalelor scurte și foarte scurte de domnie pe care acești împărați le-au avut. Numărul monedelor descoperite în castele analizate confirmă faptul că acești împărați s-au străduit să mențină autoritatea directă asupra acestui teritoriu, canalizând importante cantități de numerar spre această zonă, acest lucru menținând o perioadă provincia în parametri funcționali dar, o dată cu scăderea importanței politico-militare a provinciei și diminuarea la minimum a trupelor romane cantonate în Dacia a apărut o dramatică demonetizare care a avut drept consecință prăbușirea economică a provinciei, iar o dată cu retragerea de aici și a ultimilor soldați s-a oprit și aprovizionarea guvernamentală cu monedă romană a teritoriului abandonat.

Monede romane emise în sec. IV dHr – emise în timpul dinastiei Constantinienne
→ *Tibiscum* – o monedă de bronz de modul 2; *Porolissum* – nici o monedă. În secolul IV dHr împărații dinastiei Constantinienne readuc o parte a fostei provincii în granițele Imperiului, *Tibiscum* făcând parte din teritoriile recucerite. În această perioadă castrul de aici este foarte plauzibil să nu mai fi dispus de garnizoană permanentă, fortificația probabil să fi fost folosită de populația civilă ca loc de refugiu în caz primejdie. În cazul castrului de la *Porolissum*, acesta a fost abandonat total, zona respectivă aflându-se în afara granițelor Imperiului Roman.

Cele două castre urmează un tipar comun în ceea ce privește monedele descoperite izolat în funcție de dinastiile emitente. În ambele cazuri există un număr redus de monede emise în timpul dinastiei Iulia-Claudia (*Tibiscum* – o monedă; *Porolissum* – 8 monede⁷³), urmează o creștere pentru numărul de monede emise în timpul dinastiei Flavilor (*Tibiscum* – 10; *Porolissum* – 31 monede⁷⁴), tendința crescătoare se menține și pentru monedele emise în timpul Antoninilor, acum înregistrându-se un maximum în ambele castre (*Tibiscum* – 44 monede; *Porolissum* – 198 monede⁷⁵). Această creștere majoră se datorează masivei infuzii de capital din timpul domniei lui Traianus. După epoca Antoninilor, în timpul dinastiei Severilor, în ambele castre numărul de monede scade cu mai mult de jumătate (*Tibiscum* – 19 monede; *Porolissum* – 65 monede⁷⁶), descrescerea menținându-se atât pentru împărații epocii anarhiei militare (*Tibiscum* – 16 monede; *Porolissum* – 42 monede⁷⁷) cât și pentru cei ai dinastiei Constantiniene în cazul *Tibiscum*-ului (o monedă).

Repartiția pe nominale a celor 398 monede romane descoperite izolat în castrul de la *Porolissum*⁷⁸ este următoarea: 102 D, 2 D(s) falși, 1 D(i), 1 D(i) barbară, 2 D(h), 96 D(s), 9 Ant, 16 Ant(s), 38 HS, 1 HS turnat, 28 Dp, 83 As, 2 As turnat, 1 Qd, 6 AE civ., 9 AE.

Pentru denarii descoperiți izolat în cele două castre situația se prezintă astfel:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁷⁹	
emitent	nr. monede	emitent	nr. monede
epoca republicană	1	epoca republicană	9
Nero	–	Nero	1
Vespasianus	1	Vespasianus	10
Titus	–	Titus	2
Domitianus	2	Domitianus	3
Nerva	–	Nerva	3
Traianus	5	Traianus	14
Hadrianus	2	Hadrianus	17
Antoninus Pius	2	Antoninus Pius	13
Marcus Aurelius	–	Marcus Aurelius	7
Commodus	–	Commodus	1
Septimius Severus	3	Septimius Severus	6
Caracalla	2	Caracalla	2
Elagabalus	1	Elagabalus	5
Severus Alexander	5	Severus Alexander	9
TOTAL	24	TOTAL	102

Tab. 2. Tabel comparativ denari găsiți izolat în funcție de emitenți.

⁷³ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-45, 159, 167.

⁷⁴ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-45, 159, 167.

⁷⁵ Găzdac, Gudea, 2006, p. 45-49, 159, 167.

⁷⁶ Găzdac, Gudea, 2006, p. 50-51, 159, 167.

⁷⁷ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51-52, 159, 167.

⁷⁸ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-53, 159, 167.

⁷⁹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-49, 159, 167.

Se observă foarte clar că numărul denarilor de la *Porolissum* este mult mai mare decât acela al denarilor de la *Tibiscum*. Pentru *Tibiscum* vârful intrărilor de denari îl reprezintă perioada domniei lui Traianus, iar pentru *Porolissum* îl reprezintă perioada domniei lui Hadrianus.

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în cele două castru intensitatea circulației monetare pentru denar este aceasta:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i>	
emitent	nr. monede/ ani domnie	emitent	nr. monede/ ani domnie
Nero	–	Nero	0,071
Vespasianus	0,1	Vespasianus	1
Titus	–	Titus	1
Domitianus	0,133	Domitianus	0,2
Nerva	–	Nerva	1,5
Traianus	0,263	Traianus	0,736
Hadrianus	0,095	Hadrianus	0,809
Antoninus Pius	0,086	Antoninus Pius	0,565
Marcus Aurelius	–	Marcus Aurelius	0,368
Commodus	–	Commodus	0,083
Septimius Severus	0,166	Septimius Severus	0,333
Caracalla	0,333	Caracalla	0,333
Elagabalus	0,25	Elagabalus	1,25
Severus Alexander	0,384	Severus Alexander	0,693

Tab. 3. Tabel comparativ denari descoperiți izolat / nr. ani domnie, în funcție de emitenți.

La *Tibiscum* denarul a avut circulația monetară cea mai intensă pentru monedele emise de Severus Alexander (0,384 monede/an), iar la *Porolissum* pentru monedele emise de Nerva (1,5 monede/an). În cazul *Porolissum*-ului această intensitate a circulației monetare mai crescută față de succesorii săi se explică prin perioada scurtă de domnie pe care a avut-o Nerva.

În funcție de dinastia emitență situația denarilor descoperiți izolat în cele două castru se prezintă astfel:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸⁰	
dinast. emitență	nr. monede	dinast. emitență	nr. monede
Iulia-Claudia	–	Iulia-Claudia	1
Flavi	3	Flavi	15
Antonini	9	Antonini	55
Severi	11	Severi	22

Tab. 4. Tabel comparativ denari în funcție de dinastia emitență.

La *Tibiscum* dinastia Severilor figurează cu numărul cel mai mare de denari descoperiți izolat în castru (11 denari), la *Porolissum* dinastia Antoninilor figurează cu

⁸⁰ Găzdac, Gudea, 2006, pp. 44-51, 159, 167

numărul cel mai mare de denari descoperiți izolat în castru (55 denari). Numărul mult mai mare de denari emiși de Antonini și găsiți în castrul porolissens, față de numărul denarilor găsiți în castrul de la *Tibiscum*, poate fi explicat prin faptul că *Porolissum* fiind un castru situat la granița provinciei, aici, în timpul gravelor tulburări ce au avut loc la începutul domniei lui Hadrianus au fost încartiruite un număr apreciabil de unități militare romane ce au părăsit zona abia după pacificarea *limes*-ului.

În ceea ce privește denarii suberați descoperiți izolat în cele două castru situația se prezintă astfel:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸¹	
emitent	nr. monede	emitent	nr. monede
68–69	–	68–69	1
Vespasianus	–	Vespasianus	2
Domitianus	–	Domitianus	4
Traianus	2	Traianus	7
Hadrianus	–	Hadrianus	2
Antoninus Pius	2	Antoninus Pius	18
Marcus Aurelius	–	Marcus Aurelius	3
Commodus	–	Commodus	5
Clodius Albinus	–	Clodius Albinus	1
Septimius Severus	1	Septimius Severus	23
Caracalla	2	Caracalla	4
Elagabalus	–	Elagabalus	3
Severus Alexander	–	Severus Alexander	7
Maximinus Thrax	–	Maximinus Thrax	1
împ. sec. I–III dHr	6	împ. sec. I–III dHr	15
TOTAL	11	TOTAL	96

Tab. 5. Tabel comparativ denari suberați în funcție de emitenți.

Numărul de denari suberați de la *Porolissum* este incomparabil mai mare decât cel de la *Tibiscum*. La *Tibiscum* vârful intrărilor de denari suberați este reprezentat de monedele emise de Traianus, Antoninus Pius și Caracalla (fiecare 2 monede), iar la *Porolissum* acest vârf este reprezentat de monedele emise de Septimius Severus (23 denari suberați).

Pe baza descoperirilor monetare izolate, în cele două castru intensitatea circulației monetare pentru denar suberat este următoarea:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i>	
emitent	nr. monede/ ani domnie	emitent	nr. monede/ ani domnie
68–69	–	68–69	1
Vespasianus	–	Vespasianus	0,2
Domitianus	–	Domitianus	0,266
Traianus	0,105	Traianus	0,368
Hadrianus	–	Hadrianus	0,095

⁸¹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 45-53, 159, 167

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i>	
emitent	nr. monede/ ani domnie	emitent	nr. monede/ ani domnie
Antoninus Pius	0,086	Antoninus Pius	0,782
Marcus Aurelius	–	Marcus Aurelius	0,157
Commodus	–	Commodus	0,416
Clodius Albinus	–	Clodius Albinus	0,25
Septimius Severus	0,055	Septimius Severus	1,277
Caracalla	0,333	Caracalla	0,666
Elagabalus	–	Elagabalus	0,75
Severus Alexander	–	Severus Alexander	0,538
Maximinus Thrax	–	Maximinus Thrax	0,333

Tab. 6. Tabel comparativ denari suberați descoperiți izolat / nr. ani domnie, în funcție de emitenți.

La *Tibiscum* denarul suberat a avut circulația monetară cea mai intensă pentru monedele emise de Caracalla (0,333 monede/an), iar la *Porolissum* pentru monedele emise de Septimius Severus (1,277 monede/an).

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸²	
dinast. emitentă	nr. monede	dinast. emitentă	nr. monede
Flavi	–	Flavi	6
Antonini	4	Antonini	35
Severi	3	Severi	37
epoca anarhiei militare	–	epoca anarhiei militare	1

Tab. 7. Tabel comparativ denari suberați în funcție de dinastia emitentă.

La *Tibiscum* numărul cel mai mare de denari suberați au fost emiși în timpul dinastiei Antoninilor, iar la *Porolissum* în timpul dinastiei Severilor.

Denarii suberați de la *Tibiscum* posibil emiși de Antonini reprezintă 30,769% din totalul denarilor, iar la *Porolissum* reprezintă 40,229%. La *Tibiscum* denarii suberați posibil emiși de Severi reprezintă 21,428%, iar la *Porolissum* reprezintă 62,711% din totalul denarilor. Spre deosebire de *Tibiscum*, unde procentul de denari suberați scade pentru Severi față de Antonini, la *Porolissum* acest procent este mai mare pentru Severi față de Antonini. Frecvența mare a denarilor suberați descoperiți izolat la *Porolissum* poate indica posibilitatea existenței în zona respectivă a provinciei a unui atelier monetar antic care bătea o astfel de categorie de numerar⁸³.

În ceea ce privește antoniniani (antoniniani și antoniniani suberați) descoperiți izolat în cele două castre situația se prezintă astfel:

⁸² Găzdac, Gudea, 2006, p. 45-53, 159, 167.

⁸³ Winkler, Ivănescu, 1977, p. 91-93; Dudău, 2006, p. 81.

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸⁴	
emitent	nr. monede	emitent	nr. monede
Caracalla	1	Caracalla	–
Elagabalus	–	Elagabalus	2
Gordianus III	2	Gordianus III	8
Philippus Arabs	–	Philippus Arabs	8
Traianus Decius	1	Traianus Decius	4
Trebonianus Gallus	1	Trebonianus Gallus	1
Valerianus I	2	Valerianus I	2
împ. sec. III. dHr	4	împ. sec. III dHr	1
TOTAL	11	TOTAL	26

Tab. 8. Tabel comparativ antoniniani în funcție de emitent.

La *Porolissum* numărul denarilor (denari, denari suberați, denari hibridi) este mai mare (29 monede) decât acela al antoninianilor, pe când la *Tibiscum* numărul denarilor este mai mic (6 monede) decât cel antoninianilor. Am luat în considerare doar denarii emiși după anul 215. O posibilă explicație a numărului mai mic de antoniniani pentru *Porolissum* ar fi că situl fiind situat pe graniță era mult mai ușor ca această moneadă supraevaluată să fie utilizată într-o mai mare măsură în relațiile comerciale cu populațiile din *Barbaricum*, pe când monedele de argint, chiar și cele suberate să fie considerate mai valoroase și să fie păstrate.

În afara acestor monede de argint, la *Porolissum* a mai fost găsită o drahmă (Traianus) și la *Tibiscum* o drahmă (Gallienus).

În privința monedelor de bronz descoperite izolat în cele două castru de trupe auxiliare situația se prezintă în modul următor:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸⁵	
emitent	nr. monede	emitent	nr. monede
Octavianus Augustus	–	Octavianus Augustus	1 AE civ.
Gaius	–	Gaius	1 As
Tiberius	1 Dp	Tiberius	–
dinast. Iulia-Claudia	–	dinast. Iulia-Claudia	3 As
Nero	–	Nero	2 As
Vespasianus	1 HS 1 Dp	Vespasianus	1Dp 5 As
Titus	1 HS	Titus	–
Domitianus	1 HS 1 Dp 1 As 1 Sem	Domitianus	1 Dp 3 As
Nerva	1 Dp 1 As	Nerva	1 HS 1 As

⁸⁴ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51-52, 159, 167.

⁸⁵ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-53, 159.

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁸⁵	
emitent	nr. monede	emitent	nr. monede
Traianus	2 HS 4 Dp 4 As 2 AE	Traianus	9 HS 9 Dp 18 As
Hadrianus	2 HS 2 Dp 5 As	Hadrianus	6 HS 2 Dp 22 As 1 As turnat 3 AE civ.
Antoninus Pius	1 HS 3 Dp 1 As	Antoninus Pius	4 HS 10 Dp 8 As
Marcus Aurelius	1 Dp 1 As	Marcus Aurelius	2 HS 1 Dp 5 As 1 AE
Commodus	1 HS	Commodus	1 HS
Septimius Severus	–	Septimius Severus	1 As ? (copie)
Caracalla	1 AE	Caracalla	–
Severus Alexander	2 AE civ.	Severus Alexander	2 HS 1 AE civ.
împ. dinast. severiană	1 AE	împ. dinast. severiană	–
Maximinus Thrax	–	Maximinus Thrax	1 HS
Gordianus III	–	Gordianus III	1 HS 1 Dp
Philippus Arabs	3 HS 1 Dp	Philippus Arabs	11 HS 1 HS turnat 3 Dp
Traianus Decius	2 HS 1 Dp	Traianus Decius	–
Trebonianus Gallus	1 HS	Trebonianus Gallus	–
Aemilianus	1 HS	Aemilianus	–
împ. 240–255	1 HS	împ. 240–255	–
Constans	1 AE 2	Constans	–
sec. I–III	6 As 1 AE civ. 10 AE	sec. I–III	1 HS 14 As 1 Qd 8 AE
TOTAL	71	TOTAL	167

Tab. 9. Tabel comparativ monede bronz.

Nu există diferențe majore față de *Porolissum* în ceea ce privește principalele nominale de bronz descoperite la *Tibiscum*.

Până în timpul domniei lui Marcus Aurelius cel mai des găsit nominal de bronz

este *asses*. Șablonul descoperirilor izolate de *asses* de la *Porolissum* funcționează de asemenea și la *Tibiscum*. *Asses* fiind nominalul cu cea mai mică valoare dintre principalele nominale și, mai mult ca sigur fiind produs într-o cantitate mai mare decât alte nominale, nu a fost o monedă de care să ai foarte mare grijă să nu o pierzi.

Începând cu domnia lui Marcus Aurelius numărul de *asses* scade semnificativ (la *Tibiscum* nemaifiind găsit nici un *as*). Această situație este normală dacă ținem cont de politica monetară a Imperiului. Această dispariție a monedei uzuale se datorează în principal producerii unui număr tot mai mare de denari devalorizați în timpul domniei lui Severus Alexander și, apoi a aceleiași tendințe de devalorizare pe care a avut-o antoninianul. Așadar, acest nominal își pierde rolul pe care îl avusese în tranzacțiile comerciale și ca atare, de abia v-a mai fi emis în cantități foarte reduse.

Sestertius și *dupondius* sunt alte două nominale de bronz des găsite la *Tibiscum*. După dinastia Antoninilor aceste nominale dispar de la *Tibiscum*. O revenire, de scurtă durată, mai ales pentru *sestertius* apare în timpul domniei lui Philippus Arabs, aceasta fiind efectul emiterii monedelor de tip PROVINCIA DACIA.

În afara acestor nominale la *Tibiscum* a mai fost găsit un semis.

În ceea ce privește monedele civice grecești, în cele două situri au fost găsite izolat trei monede la *Porolissum*⁸⁶ și trei monede la *Tibiscum*. Din cele trei monede din castrul tibiscens două au fost emise de Severus Alexander în perioada cuprinsă între anii 231–233, de atelierul monetar din *Nicaea* (Bithynia). Aceste două monede pot fi puse în legătură cu campania împotriva partilor, trupele participante la campanie, la întoarcere aducând cu ele acest tip de monede⁸⁷.

Monedele de tip PROVINCIA DACIA sunt prezente în ambele situri, *Tibiscum* – 5 monede (4HS + 1Dp); *Porolissum* – 15 monede (11HS + 1HS turnat + 3Dp; toate monedele de aici fiind emise de Philippus Arabs)⁸⁸.

Monedele de tip P M S COL VIM se regăsesc într-un număr mai mic la *Porolissum* – 1 Dp⁸⁹, față de *Tibiscum* – 5 monede (4HS + 1Dp). Dat fiind faptul că atelierul monetar de la *Viminacium* era mult mai aproape de *Tibiscum* era normal ca aprovizionarea cu monedă de acest tip să fie mai consistentă aici față de *Porolissum*.

Monede “ciudate” (false, contrafăcute, imitații, turnate, copii, hibride) sunt prezente la *Porolissum*⁹⁰, pe când în castrul tibiscens nu au fost găsite astfel de monede. Se presupune existența la *Porolissum* a unui atelier monetar care producea astfel de monede⁹¹. Spre deosebire de *Tibiscum* care era un castru de interior, castrul de la *Porolissum* era situat pe graniță și era mult mai ușor ca aceste monede să fie folosite în relațiile comerciale cu populațiile din *Barbaricum*⁹², aici existând un intens comerț de

⁸⁶ Găzdac, Gudea, 2006, p. 48-51.

⁸⁷ Benea, 2006, p. 693-696.

⁸⁸ Găzdac, Gudea, 2006, p. 23, 51-52.

⁸⁹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 51.

⁹⁰ Găzdac, Gudea, 2006, p. 26, 44, 46, 47, 49, 50, 52.

⁹¹ Găzdac, Gudea, 2006, p. 26.

⁹² Gudea, 1989, p. 213.

frontieră, de multe ori acest comerț având un caracter militar⁹³.

În privința atelierelor monetare de unde provin monedele descoperite izolat în cele două castre situația este următoarea:

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁹⁴	
emitent	nr. monede; at. monetar	emitent	nr. monede; at. monetar
republicane	1; Roma	republicane	4; Roma
–	–	contrafăceri după denari republicani	2; ?
–	–	Marcus Antonius	5; at. monet. mobil
–	–	Octavianus Augustus	1; Thracia
–	–	Gaius	1; Roma
Tiberius	1; Roma	–	–
–	–	dinst. Iulia-Claudia	3; ?
–	–	Nero	3; Roma
–	–	68–69 (războaie civile)	1; ?
Vespasianus	1; Roma 2; ?	Vespasianus	15; Roma 1; <i>Antiohia</i> 2; ?
Titus	1; Roma	Titus	2; Roma
Domitianus	4; Roma 1; Roma sau <i>Lugdunum</i> 1; ?	Domitianus	5; Roma 6; ?
Nerva	2; Roma	Nerva	5; Roma
Traianus	17; Roma 2; ?	Traianus	50; Roma 1; <i>Caesarea</i> <i>Cappadociae</i> 8; ?
Hadrianus	11; Roma	Hadrianus	48; Roma 1; <i>Timbriada Pisidiae</i> 2; <i>Nicaea</i> 2; ?
Antoninus Pius	7; Roma 2; ?	Antoninus Pius	36; Roma 18; ?
Marcus Aurelius	2; Roma	Marcus Aurelius	13; Roma 4; ?
–	–	Lucius Verus	3; Roma
Commodus	1; Roma	Commodus	4; Roma 3; ?
–	–	Clodius Albinus	1; ?

⁹³ Opreanu, 1998, p. 132.

⁹⁴ Găzdac, Gudea, 2006, p. 44-53.

<i>Tibiscum</i>		<i>Porolissum</i> ⁹⁴	
emitent	nr. monede; at. monetar	emitent	nr. monede; at. monetar
Septimius Severus	1; Roma 1; <i>Laodicaea ad Mare</i> 2; Roma sau <i>Laodiceea ad Mare</i>	Septimius Severus	2; Roma 1; <i>Emesa</i> 27; ?
Caracalla	5; Roma 1; ?	Caracalla	6; ?
Elagabalus	1; Roma	Elagabalus	4; Roma 6; ?
Severus Alexander	1; Roma 2; <i>Nicaea</i> 2; <i>Antiohia</i> 2; Roma sau <i>Antiohia</i>	Severus Alexander	9; Roma 1; <i>Nicaea</i> 9; ?
dinast. severiană	1; ?	–	–
–	–	Maximinus Thrax	1; Roma 1; ?
Gordianus III	2; Roma	Gordianus III	3; Roma 1; <i>Antiohia</i> 1; <i>Viminacium</i> 5; ?
Philippus Arabs	4; <i>Apulum</i> sau UTS	Philippus Arabs	1; Roma 15; <i>Apulum</i> sau UTS 7; ?
Traianus Decius	1; Roma 3; <i>Viminacium</i>	Traianus Decius	1; Roma 3; ?
Trebonianus Gallus	1; Roma 1; <i>Viminacium</i>	Trebonianus Gallus	1; <i>Antiohia</i>
Aemilianus	1; <i>Apulum</i> sau UTS	–	–
Valerianus I	1; <i>Mediolanum</i> 1; <i>Antiohia</i>	Valerianus I	1; Roma
Gallienus	1; oraș de origine elenistică	Gallienus	1; Roma
Constans	1; <i>Siscia</i>	–	–
–	–	sec. II dHr	1; Roma
–	–	sec. I–II	1; Roma
sec. III dHr	1; Roma 1; <i>Viminacium</i> 6; ?	–	–
sec. I–III	4; Roma 1; <i>Nicaea</i> 10; ?	sec. I–III	1; Roma 36; ?

Tab. 10. Tabel comparativ monetării.

Pentru ambele situri atelierul monetar de la Roma a fost principalul furnizor de monedă. Atât la *Tibiscum* (65 monede emise la Roma), cât și la *Porolissum* (215 monede emise la Roma), piesele monetare, în proporție covârșitoare au ca proveniență atelierul monetar din capitala Imperiului Roman.

Pentru perioada anterioară cuceririi regatului dacic, în ambele cazuri atelierul monetar central de la Roma a fost principalul furnizor de monedă pentru ambele situri.

Secolul II dHr (dinastia Antoninilor) – la *Tibiscum* au fost găsite izolat 37 monede emise la Roma și nici o monedă emisă de ateliere monetare din Imperiu, iar la *Porolissum* 154 monede emise la Roma, față de 4 monede emise de ateliere monetare din Imperiu. Moneda emisă la *Timbriada Pisidiae* și cele două emise la *Nicaea* în timpul domniei lui Hadrianus, probabil au ajuns la *Porolissum* o dată cu deplasarea trupelor romane din partea răsăriteană a Imperiului Roman spre teatrul de operațiuni din Dacia, din anii 117/118 dHr, dar datarea destul de largă a acestor monede ar putea face ca această ipoteză să nu fie validă. Copleșitoarea preeminență a monedelor provenite din atelierul monetar central de la Roma este firească întrucât monedele din soldele militarilor din cele două castre proveneau de la atelierul monetar central aflat în capitala imperiului.

Secolul III dHr (dinastia Severilor) – în castrul de la *Tibiscum* avem 8 monede emise la Roma, față de 5 monede emise de monetării aflate în partea Asiei Mici a Imperiului, la acestea adăugându-se 2 monede emise la Roma sau *Laodiceea ad Mare* și 2 emise la Roma sau *Antiohia*. În castrul de la *Porolissum* sunt 15 monede emise la Roma, față de 2 monede emise de ateliere monetare aflate în *Asia Minor*. În ambele castre se observă că atelierul monetar central de la Roma își conservă preponderența în privința emiterii de monedă (însă într-un procent descrescător față de epoca precedentă). Procentul mai mare de monede emise de atelierele monetare din Imperiu (mai ales cele elenistice din partea Asiei Mici) este rezultatul faptului că Septimius Severus anulează monopolul atelierului monetar de la Roma, atelierele monetare din Imperiu întregind cu lichidități necesarul de monedă.

Secolul III dHr (epoca anarhiei militare – perioada 235–275) – pentru acest interval de timp în castrul de la *Tibiscum* au fost găsite izolat 4 monede emise la Roma și 13 monede emise de ateliere monetare din provinciile imperiului. În castrul porolissens avem 8 monede emise la Roma și 17 monede ce provin din ateliere monetare din provinciile imperiului. Se observă că în această perioadă atelierul monetar de la Roma își pierde preponderența în domeniul baterii de monedă, atelierele monetare din provincii contribuind cu un număr mai mare de monede la circulația monetară din cele două castre. Pe durata acestui interval de timp monedele de tip PROVINCIA DACIA constituie atât la *Tibiscum*, cât și la *Porolissum* fondul monetar cel mai consistent. Monedele de tip P M S COL VIM sunt mai numeroase la *Tibiscum* (5 monede), față de *Porolissum* (o monedă). Faptul că la *Tibiscum* numărul monedelor de tip P M S COL VIM este egal cu cel al monedelor de tip PROVINCIA DACIA ar putea constitui un argument pentru plasarea monetării din Dacia la *Apulum*, pentru că distanța dintre *Apulum* și *Tibiscum* fiind mai mare decât distanța dintre *Viminacium* și *Tibiscum* era mai facil și mai rentabil ca aprovizionarea cu monedă să fie făcută de un atelier monetar aflat mai aproape.

Secolul IV dHr (dinastia Constantiniană) – pentru această perioadă la *Tibiscum* avem o monedă emisă la *Siscia*, la *Porolissum* nu a fost găsită în castru nici o monedă.

Comparativ cu monedele descoperite izolat în castrul de la *Porolissum*, materialul numismatic găsit în castrul de la *Tibiscum* este relativ puțin numeros, dar este la fel de variat. Această diversitate reprezintă expresia economiei monetare a Imperiului Roman, înglobând monede de argint, precum și monede de bronz sau cupru, emise la Roma și în alte diverse ateliere monetare de pe teritoriul Imperiului.

Moneda romană a circulat continuu pe toată durata existenței provinciei Dacia.

Monedele emise în timpul domniei lui Traianus constituie fondul monetar cel mai numeros.

Circulația monetară a fost în mod constant relativ intensă, volumul de monedă aflat în circulație fiind mare (cu foarte mici excepții) pentru fiecare domnie în raport cu durata ei.

Intensitatea circulației monetare a avut cel mai ridicat nivel în secolul II dHr, în timpul dinastiei Antoninilor.

Ținându-se cont de numărul trupelor ce își aveau garnizoana aici, se poate afirma că circulația monetară din castrul tibiscens a fost relativ intensă.

Circulația monetară din castru reflectă cu exactitate fenomene economice comune din provincia Dacia și din Imperiu în general. Distribuția cronologică, pe nominale și ateliere monetare emitente a monedelor concordă realităților economice din Imperiu în general și a celor din Dacia.

Abrevieri ale nominalelor

AE	– monedă bronz sau cupru
AE 2	– monedă bronz modul 2
Ant	– antoninian
Ant(s)	– antoninian suberat
D	– denar
D(h)	– denar hibrid
D(i)	– denar imitație
D(s)	– denar suberat
Dp	– dupondius
HS	– sestert
Sem	– semis
Qd	– quadrans

Abrevieri tehnice

at. monet.	– atelier monetar
Av	– avers
Rv	– revers
cf.	– conform
dinast.	– dinastie
civ.	– civic/civică
împ.	– împărat
l. p.	– loc păstrare
nr. inv.	– număr inventar
sec.	– secol/secole
UTS	– <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>
vol.	– volumul

BIBLIOGRAFIE

- BMC Harold MATTINGLY, *A Catalogue of Coins of the Roman Empire in British Museum*, vol. 3-5, London, 1936-1950.
- RIC Harold MATTINGLY, Edward Allen SYDENHAM, *The Roman Imperial Coinage*, 2 vol., 1926; vol. 3, 1930; vol. 4/1, 1936; Harold MATTINGLY, Edward Allen SYDENHAM, Carol Humphrey Vivian SUTHERLAND, vol. 4/2, 1938, 4/3, 1949; Percy Henry WEBB, vol. 5/1, 1972; John Philip Cozens KENT, vol. 8, 1981, Spink & Son LTD, London.
- Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2002-2003 (2004) Ágnes ALFÖLDY-GĂZDAC, Cristian GĂZDAC, *The Coinage „PROVINCIA DACIA” – a Coinage for one province only? (AD 246-257)*, În: *Acta Musei Napocensis*, 39-40/1, 2002-2003 (2004), pp. 247-258.
- Alföldy-Găzdac, Găzdac, 2004 Ágnes ALFÖLDY-GĂZDAC, Cristian GĂZDAC, *Considerații asupra emisiunilor „Provincia Dacia” și rolul lor în aprovizionarea cu monedă la Dunărea de Jos (246-257 d. Chr.)*, În: *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* (BHAUT), 6, 2004, pp. 167-182.
- Ardevan, 1992-1993 (1996) Radu ARDEVAN, *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa*, În: *Buletinul Societății Numismatice Române*, 140-141 (1992-1993), 1996, pp. 117-122.
- Ardevan, 1998 Radu ARDEVAN, *Viața municipală în Dacia romană*, Ed. Mirton, Timișoara, 1998, 624 pg., ISBN 973-578-436-X.
- Bălănescu, Rogozea, 1986 Dana BĂLĂNESCU, Petru ROGOZEA, *Monede romane din colecția Muzeului Județean de Etnografie și Istorie locală Caransebeș*, În: *Tibiscum (Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie)*, 6, 1986, pp. 219-225.
- Benea, 1983 Doina BENEĂ, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, 257 pg.
- Benea, 2006 Doina BENEĂ, *Dakien im Orientfeldzug des Severus Alexander. Die in Nicăa Geprägten Münzen*, În: *Fontes Historiae. In Honorem Demetrii Protase*, Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006, 1047 pg., ISBN 973-8915-00-7, 9789738915008; pp. 693-698.
- Benea, 2010 Doina BENEĂ, *Despre războaiele cu dacii din timpul lui Antoninus Pius (anii 144/147, 155-157)*, În: Viorica RUSU-BOLINDEȚ, Tudor SĂLĂGEAN, Rada VARGA (eds), *Studia Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, 640 pg., ISBN 978-973-109-284-3; pp. 154-180.
- Benea, 2011 Doina Benea, *Die Römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum / Ate-lierele romane de mărgele de la Tibiscum*, Ed. Excelsior Art, Ediția a II-a, Timișoara, 2011, 353 pg., ISBN 978-973-592-272-6.
- Benea, 2013 Doina BENEĂ, *Istoria Banatului în antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, 471 pg., ISBN 978-973-592-316-7.
- Benea, Bona, 1994 Doina BENEĂ, Petre BONA, *Tibiscum*, Ed. Museion, București, 1994, 155 pg., ISBN: 973-95902-6-8.
- Birley, 2007 Anthony Richard BIRLEY, *Hadrian*, Ed. All, București, 2007, 417 pg., ISBN 978-973-571-617-2.

- Biró-Sey, 2002 Katalin BIRÓ-SEY, *Bevezetés a Római Pénzek Gyűjtésébe. Császárkor*, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 2002, 264 pg., ISBN 963-7 122-14-1.
- Bona, Petre BONA, Richard PETROVSZKY, Maria PETROVSZKY, *Tibiscum – cercetări arheologice (II) (1976-1979)*, În: *Acta Musei Napocensis*, 20, 1983, pp. 405-432.
- Petrovszky, 1983
- Cizek, 1980 Eugen CIZEK, *Epoca lui Traian*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980, 487 pg.
- Cizek, 2002 Eugen CIZEK, *Istoria Romei*, Ed. Paidea, București, 2002, 680 pg., ISBN 973-596-049-4.
- Clauss, 2001 Manfred CLAUSS, *Împărați romani: 55 de portrete de la Caesar la Iustinian*, Ed. Enciclopedică, București, 2001, 596 pg., ISBN 973-45-3 070-7.
- Dudău, 2006 Oltea DUDĂU, *Circulația monetară în castrule de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Ed. Graphite, Timișoara, 2006, 287 pg., ISBN 973-87 485-6-9, 978-973-87485-6-9-7.
- Găzdac, 1998 Cristian GĂZDAC, *The monetary circulation and the abandonment of Dacia – a comparative study*, În: *Acta Musei Napocensis*, 35/1, 1998, pp. 229-234.
- Găzdac, 2002 Cristian GĂZDAC, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Ed. Nereimae Napocae, Cluj-Napoca, 2002, 321 pg., ISBN 973-85586-4-6.
- Găzdac, 2003 Cristian GĂZDAC, *Patterns of monetary circulation in Dacia and the Lower Danube region from Traian to Constantine I*, În: *Apulum*, 40, 2003, pp. 187-208.
- Găzdac, Gudea, 2006 Cristian GĂZDAC, Nicolae GUDEA, *Porolissum*, Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania, II, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2006, 189 pg., ISBN 973-7867-41-6, 978-973-7867-41-4.
- Găzdac, Alföldy-Găzdac, 2008 Cristian GĂZDAC, Agnes ALFÖLDY-GĂZDAC, *Managementul crizei monetare? Monedele „PMS COL VIM” și „PROVINCIA DACIA” în politica monetară romană a secolului III p. Chr.*, În: *Ephemeris Napocensis*, 18, 2008, pp. 93-130.
- Gudea, 1989 Nicolae GUDEA, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, În: *Acta Musei Porolissensis*, 13, 1989, pp. 19-1178.
- Hügel, 2003 Peter HÜGEL, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)*, Ed. Nereimae Napocae, Cluj-Napoca, 2003, 266 pg., ISBN 973-7951-25-5.
- Husar, 2002 Adrian HUSAR, *Din istoria Daciei romane*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002, 465 pg., ISBN 973-610-078-2.
- Macrea, 1969 Mihail MACREA, *Viața în Dacia romană*, Ed. Științifică, București, 1969, 522 pg.
- Martin, 1992 Ferenc MARTIN, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bonn, 1992, 114 pg., ISBN 963-05-5979X, 3-7749-2428-7.
- Matei, 2015 Cosmin MATEI, *Circulația monetară romană pe teritoriul anticului Tibiscum (sec. I-IV p. Chr.)*, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 2015, 345 pg., ISBN 978-963-315-258-4.

- Mionnet, 1830 Théodore Edme MIONNET, *Description de médailles antiques, grecques et romaines. Supplément. Tome cinquième*, Paris, 1830, 594 pg.
- Moga, Benea, 1978/1979 Marius MOGA, Doina BENEA, *Tibiscum și războaiele marcomanice*, În: *Tibiscus*, 5, 1978/1979, pp. 133-140.
- Munteanu, 2003 Claudiu MUNTEANU, *Repertoriul descoperirilor monetare de tip PROVINCIA DACIA*, În: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 2, 2003, pp. 107-125.
- Musset, 2002 Lucien MUSSET, *Invaziile. Valurile germanice*, Ed. Corint, București, 2002, 320 pg., ISBN 973-653-212-7.
- Opreanu, 1998 Coriolan Horațiu OPREANU, *Dacia romană și Barbaricum*, Ed. Mirton, 1998, 230 pg., ISBN 973-578-694-X.
- Petolescu, 1995 Constantin C. PETOLESCU, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Ed. Didactică și Pedagogică, 1995, 178 pg., ISBN 973-30-4391-5.
- Petolescu, 2000 Constantin C. PETOLESCU, *Dacia și Imperiul Roman*, Ed. Teora, 2000, 396 pg., ISBN 973-20-0456-8.
- Petolescu, 2002 Constantin C. PETOLESCU, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Ed. Ars Docendi, București, 2002, 198 pg., ISBN 973-558-057-8.
- Petrescu, Rogoza, 1990 Marius Sorin PETRESCU, Petru ROGOZEA, *Tibiscum – principia castrelui mare de piatră (I)*, În: *Banatica*, 10, 1990, pp. 107-136.
- Suciu, 2000 Viorica SUCIU, *Tezaurile monetare din Dacia romană și postromană*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 255 pg., ISBN 973-8095-73-5.
- Tudor, 1974 Dumitru TUDOR, *Figuri de împărați romani*, 2 vol., Ed. Enciclopedică Română, București, 1974, 312 pg.
- Tudor, 1987 Dumitru TUDOR, *Călătoriile împăraților Hadrian și Caracalla*, Ed. Sport-Turism, București, 1987, 167 pg.
- Winkler, Ivănescu, 1977 Iuditha WINKLER, Ioan IVĂNESCU, *Imitațiile de denari descoperite la Porolissum*, În: *Acta Musei Porolissensis*, 1, 1977, pp. 83-96.